

IZABELLA MAIN
Lublin

ROZWÓJ SIECI PARAFIALNEJ W DEKANACIE PSZCZYNA DO KOŃCA XVIII WIEKU

WSTĘP

Parafia jest najmniejszą terytorialnie jednostką organizacyjną Kościoła. Obejmuje ona obszar zamieszkały przez określoną grupę ludzi, dla której kapłan, wyposażony w specjalne uprawnienia, wypełnia posługi duszpasterskie¹. Zbiór takich jednostek organizacji kościelnej, które graniczą ze sobą i wzajemnie się uzupełniają, tworzy sieć parafialną.

Powstanie sieci parafialnej nie było efektem akcji jednorazowej, lecz długotrwałym procesem, który zapoczątkowało powstanie pierwszej świątyni na danym terenie. Stopniowe zwiększanie się liczby parafii możemy nazwać rozwojem sieci parafialnej².

Niniejsza praca dotyczy rozwoju sieci parafialnej w dekanacie Pszczyzna, w granicach określonych przez źródła XIV- i XVIII-wieczne³. Chronologicznie pracę wyznaczają początki rozwoju organizacji parafialnej w Polsce, zaś kończy kres niepodległości Rzeczypospolitej.

Dla określenia czasu powstania kościołów parafialnych najbardziej wiarygodne są dokumenty fundacyjne i erekcyjne. Dokument fundacyjny zapowiadał jedynie zaistnienie stanu prawnego, jakim jest utworzenie parafii, dokument

¹ M. Nowodworski, *Parafia*, w: *Encyklopedia kościelna*, red. tenże, t. XVIII, Warszawa 1892, s. 200; E. Wiśniewski, *Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze wiślickiej w Średniowieczu. Studium geograficzno-historyczne*, Warszawa 1965, s. 7.

² Wiśniewski, dz. cyt., s. 7.

³ Por. rozdz. I niniejszej pracy.

erekcyjny stan ten tworzył⁴. Dla kościołów dekanatu Pszczyna nie zachował się jednak żaden dokument fundacyjny czy erekcyjny.

Podstawowym materiałem, którym dysponujemy, są źródła przekrojowe, pochodzące z różnych okresów i zawierające różne informacje. Zaliczamy do nich spisy dziesięciny papieskiej i świętopietrza z XIV w.⁵, księgę retaksacji z 1529 r.⁶, księgi kontrybucji z lat 1513, 1527, 1539, 1561 i 1577⁷ oraz protokoły wizytacji z lat 1598, 1619, 1665 i 1720⁸.

Pierwszy z wymienionych wyżej spisów, a mianowicie wykaz dziesięciny papieskiej, pochodzi z 1326 r., następne z lat 1350/1351, 1354 i 1355⁹. Rejestry świętopietrza posiadamy dla lat 1328, 1335-1337, 1346-1358 i 1373-1374¹⁰. Zawierają one przypuszczalnie pełne wykazy parafii, gdyż inne źródła odnoszące się do sieci parafialnej dekanatu Pszczyna nie wskazują na istnienie parafii nie objętej tymi spisami¹¹. W wypadku jedenastu najstarszych

⁴ Zasadniczą funkcją dokumentu fundacyjnego było określenie materialnych podstaw funkcjonowania świątyni, bez których nie mogłaby ona spełniać swych zadań – patrz W. W ó j c i k, *Fundacja*, w: *Encyklopedia katolicka*, red. L. Bieńkowski, t. V, Lublin 1989, kol. 760; W i ś n i o w s k i, dz. cyt., s. 11, 114. Zadaniem dokumentu erekcyjnego było prawne powołanie do życia nowego kościoła. Z tego względu aktu erekcji mógł dokonać tylko kompetentny przełożony kościoła, w tym wypadku biskup – patrz W. G ó r a l s k i, *Erekcja*, w: *Encyklopedia katolicka*, red. R. Łukaszyk, t. IV, Lublin 1983, kol. 1068; W i ś n i o w s k i, dz. cyt., s. 114.

⁵ *Acta Camerae Apostolicae*, t. I-II, w: *Monumenta Poloniae Vaticana*, t. I-II, wyd. J. Ptasnik, Kraków 1913-1914 (dalej: ACA I, ACA II).

⁶ *Księga dochodów beneficjów diecezji krakowskiej z roku 1529* (tzw. *Liber retaxationum*), red. Z. Leszczyńska-Skrętowa, Wrocław 1968 (dalej: L. Ret. 1529).

⁷ *Regestrum contributionis per unum fertonem de marca argenti ad clerum a. D. 1513* (nr 1); *Regestrum contributionis personalis vicariorum perpetuorum, mansionariorum, psalteristarum aliorumque omnium et singulorum presbiterorum tam cathedralis quam parochialium ecclesiarum Cracoviensium ac ceterorum decanatum a. 1527* (nr 2); *Regestrum contributionis duplae iuxta taxam antiquam episcopatus et omnium beneficiorum dioecesis Cracoviensis ad annum Domini 1539 in synodo Piotrcoviensi provinciali decretam* (nr 4); *(Regestrum contributionis) a. 1561* (nr 5); *(Regestrum contributionis) a. 1577* (nr 6) (dalej: R. Contr. 1513, 1527, 1539, 1561, 1577). Wszystkie księgi kontrybucji znajdują się w Archiwum Kapituły Metropolitalnej w Krakowie.

⁸ *Acta visitationis exterioris decanatum [...], Pszczynensis a. D. 1598*, k. 207v-217v (nr AV 8); *Visitatio exterior Joannis Foxij a 1618 incepta et a. D. 1619 finita decanatum [...]* Pszczynensis, k. 149v-153v (nr AV 15); *Visitatio exterior in decanatu Plesnensi, facta a. D. 1665*, k. 359v-366v (nr AV 19); *Visitatio ecclesiarum parochialium [...]* in decanatu Plesnensi et [...] a. D. 1720 inchoata, successive vero a. 1721 expedita, k. 1-95 (nr AV 41) (dalej: Wiz 1598, 1619, 1665, 1720). Wymienione wizytacje znajdują się w Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie.

⁹ ACA I, s. 148n; ACA II, s. 437n.

¹⁰ ACA I, s. 292n; ACA II, s. 228n.

¹¹ Względnie dużą dokładność tych wykazów stwierdzili: P. Szafran (*Rozwój średniowiecznej*

parafii wymienionych w tym źródle tylko jedna z nich została wspomniana we wcześniejszym dokumencie, zatem dla dziesięciu kościołów spisy dziesięciny papieskiej stanowią najstarszą wzmiankę źródłową¹².

Należy też pamiętać, korzystając ze spisów, że oddają one stan za rok poprzedni od daty zanotowania¹³.

Pewnych informacji dostarcza nam też księga retaksacji, pochodząca z 1529 r., w której wymieniono kościoły diecezji krakowskiej wraz z ich okręgami uposażeniowymi¹⁴.

Kolejne źródło przekrojowe, czyli księgi kontrybucji z lat 1513, 1527, 1539, 1561 i 1577, pozwala potwierdzić istnienie kościołów, bądź stwierdzić czasowy zanik parafii.

Wobec bardzo niewielu informacji zawartych w powyższych, wcześniej powstałych źródłach przekrojowych, podstawowego znaczenia nabierają protokoły wizytacji dekanatu Pszczyzna. Pierwsza wizytacja została przeprowadzona z polecenia biskupa Jerzego Radziwiłła przez archidiacona krakowskiego Krzysztofa Kazimierskiego w 1598 r.¹⁵ Zapis wizytacji wymienia dziewiętnaście kościołów¹⁶, jednak wizytacja objęła tylko cztery parafie, gdyż pozostałą część kościołów dekanatu przejęli protestanccy pastory. Mimo to protokół wizytacji przekazuje nam wiele wiadomości – wezwanie kościoła, materiał z jakiego jest on zbudowany, patronat, stosunki dziesięcinne oraz w kilku wypadkach okręg parafialny¹⁷. Kolejne wizytacje przeprowadzono w latach 1619, 1665 i 1720, zaś zawarte w nich informacje pozwalają uzyskać brakujące dane dotyczące okręgów parafialnych oraz stwierdzić niewielkie zmiany w sieci parafialnej dekanatu¹⁸.

sieci parafialnej w Lubelskiem, Lublin 1958, s. 18) (brak 1 parafii), S. Jop (*Sieć parafialna archidiakonatu sandomierskiego do końca XVI wieku*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego KUL” 7(1958), s. 154-158), (brak 1 parafii), H. Grocholski (*Powstanie archidiakonatu zawichojskiego i jego najstarsze kościoły do połowy XIV wieku*, „Roczniki Humanistyczne” 13(1965) z. 2, s. 151-162) (kompletny wykaz), E. Wiśniowski (*Rozwój sieci*, s. 12) (brak 2 parafii).

¹² Por. rozdz. II niniejszej pracy.

¹³ Wiśniewski, dz. cyt., s. 12.

¹⁴ L. Ret. 1529, s. 143n.

¹⁵ *Akta wizytacji dekanatów bytomskiego i pszczyńskiego, dokonanej w roku 1598 z polecenia Jerzego Kardynała Radziwiłła, biskupa krakowskiego*, wyd. i oprac. M. Wojtas, Katowice 1938.

¹⁶ W wizytacji tej wymieniono ponadto parafię w Strumieniu. Jest to jedyna i błędna informacja o przynależności Strumienia do dekanatu pszczyńskiego, gdyż Strumień należał do diecezji wrocławskiej, a w XVIII w. był siedzibą archiprezbiteratu – por. S. Litak, *Kościół laciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku*, Lublin 1996, s. 452.

¹⁷ Wiz 1598, k. 207v-217v.

¹⁸ F. Maroń, *Dekrety wizytacyjne do protokołów wizytacyjnych z roku 1598 – materiały*

Ponadto dla datacji parafii przydatne są przypadkowe przekazy źródłowe, czyli wiadomości o kościele lub plebanie w danej miejscowości. Wobec braku dokumentów fundacyjnych i erekcyjnych wzmianki te stanowią ważne wskazówki dla określenia początków kościołów. Trzeba jednak zwrócić uwagę na fakt, że wzmianki te określają jedynie *terminus ante quem* powstania parafii. Tego typu źródłem jest dla nas *Księga uposażeń diecezji krakowskiej* sporządzona przez kanonika krakowskiego Jana Długosza¹⁹. Czas jej powstania można określić na lata siedemdziesiąte XV w.²⁰ Źródło to zawiera wiele informacji o kościołach – pozwala poznać wezwanie świątyni, jej patrona, wielkość okręgu parafialnego, stosunki dziesięcenne i własnościowe panujące w parafii²¹. Niestety księga pomija zupełnie dekanat pszczyński, wspominając jedynie o parafiach Łędziny i Bieruń, przy okazji opisywania dekanatu Oświęcim²². Przypadkowe wzmianki o kościołach zawierają też kodeksy dyplomatyczne i akta konsystorskie²³.

źródłowe do dziejów Kościoła w obecnej diecezji katowickiej, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne”, 5(1972), s. 263-274; t e n ż e, *Materiały źródłowe do dziejów Kościoła w obecnej diecezji katowickiej. Protokoły wizytacyjne z 1619 roku*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne”, 7(1974), s. 311-348; t e n ż e, *Materiały źródłowe do dziejów Kościoła w obecnej diecezji katowickiej. Protokoły wizytacyjne z 1665 roku*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne”, 9(1976), s. 275-310; t e n ż e, *Materiały źródłowe do dziejów Kościoła w obecnej diecezji katowickiej. Protokoły wizytacyjne z 1720 roku*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne”, 10(1977), s. 285-315.

¹⁹ *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, t. I-III, w: t e n ż e, *Opera Omnia*, t. VII-IX, wyd. A. Przeździecki, Kraków 1863-1864 (dalej: LB).

²⁰ M. B o b r z y Ń s k i, S. S m o l k a, *Jan Długosz, jego życie i stanowisko w piśmiennictwie*, Kraków 1893, s. 209-211; S. I n g l o t, *Stan i rozmieszczenie uposażenia biskupstwa krakowskiego w połowie XV wieku. Próba odtworzenia zaginionej części „Liber beneficiorum” Długosza*, Lwów 1925, s. 3-7.

²¹ W i ś n i o w s k i, dz. cyt., s. 13.

²² LB, t. II, s. 226.

²³ *Acta officialia*, 1410-1412, 1421-1424, vol. 4; *Acta officialia*, 1433-1439, vol. 5; *Acta officialia*, 1440-1452, vol. 6; *Acta officialia*, 1447-1454, vol. 1; *Acta officialia*, 1450-1456, vol. 9 (dalej: Acta Of.) Wszystkie akta znajdują się w Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie; *Archiwum Książąt Pszczyńskich* (dalej: AKP) II 13; AKP Wiz 1792. Archiwum Państwowe w Pszczynie; *Codex Diplomaticus Silesiae*, wyd. W. Wattenbach, t. II, Breslau 1859 (dalej: CDS); CDS, wyd. W. Wattenbach i in., t. VI, Breslau 1865; CDS, wyd. C. Grünhagen, t. VII, Breslau 1876; CDS, wyd. C. Grünhagen i in., t. XVI, Breslau 1892; CDS, II Reihe 1 Abteilung, Breslau 1940; *Cracovia artificum 1300-1500. Źródła do historii sztuki i cywilizacji w Polsce*, wyd. J. Ptaśnik, t. IV, Kraków 1917; *Katalogi biskupów krakowskich*, wyd. J. Szymański, w: *Monumenta Poloniae Historica*, series nova, t. X, cz. 2, Warszawa 1974; *Kodeks Dyplomatyczny Katedry Krakowskiej Św. Wacława*, wyd. F. Piekosiński, t. II, Kraków 1883 (dalej: KDKK); *Kodeks Dyplomatyczny Małopolski 1153-1333*, wyd. F. Piekosiński, t. II, Kraków 1886 (dalej: KDM); *Zbiór Dokumentów Katedry i Diecezji Krakowskiej*, wyd. S. Kuraś, cz. 1, Lublin 1965 (dalej: ZDK).

Omawiając rozwój sieci parafialnej na jakimś terenie, trzeba niewątpliwie rozpatrywać to zjawisko na szerszym tle, jakim było tworzenie się organizacji kościelnej na całym obszarze Polski. Podstawowym dziełem zajmującym się problematyką Kościoła polskiego jest opracowanie W. Abrahama *Organizacja Kościoła w Polsce do połowy wieku XII*²⁴. Autor omawia początki tworzenia się zrębów struktury kościelnej, między innymi przedstawia też początki parafii²⁵. Rozważania na ten temat podjął także S. Łaguna w rozprawie *Pierwsze wieki Kościoła polskiego*²⁶. Z nowszych prac poświęconych tematyce Kościoła w średniowieczu należy wskazać pierwszy tom *Kościół w Polsce*, pod redakcją J. Kłoczowskiego²⁷. Dzieło to podsumowuje dotychczasowe wyniki badań nad początkami Kościoła polskiego, jego organizacją, strukturą zakonów i mentalnością religijną społeczeństwa. Podobny charakter ma jeszcze nowsza praca *Chrześcijaństwo w Polsce*, również pod redakcją J. Kłoczowskiego²⁸.

Tematyka struktury Kościoła polskiego stała się również przedmiotem prac zawężonych tematycznie bądź terytorialnie. Ścisłe ograniczonego terenu dotyczyła praca T. Silnickiego *Dzieje i ustrój kościoła na Śląsku do końca XIV wieku*²⁹. Do prac zawężonych tematycznie możemy zaliczyć pozycje mówiące o rozwoju organizacji parafialnej na terenie Polski – będą to z jednej strony teoretyczne rozważania na temat początków parafii polskich, z drugiej – prace poświęcone rozwojowi organizacji parafialnej na określonym terenie. Do grupy pierwszej zaliczyć można rozważania S. Kujota, B. Kumora, J. Szymańskiego, J. Tazbirowej, E. Wiśniowskiego i S. Zachorowskiego, biorących udział w dyskusji na temat czasu powstania pierwszych kościołów parafialnych w Polsce³⁰.

²⁴ Poznań 1962.

²⁵ Początki parafii polskich określa on na początek XIII, lub, najwcześniej, na koniec XII w. – patrz: tamże, s. 192.

²⁶ W: *Pisma Stosława Łaguny*, Warszawa 1915, s. 549-568.

²⁷ *Studia nad historią Kościoła katolickiego w Polsce*, t. I, Kraków 1968.

²⁸ Lublin 1992.

²⁹ W: *Historia Śląska. Od najdawniejszych czasów do roku 1400*, t. II, z. 1, Kraków 1939.

³⁰ S. K u j o t, *Kto założył parafie w dzisiejszej diecezji chełmińskiej*, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, 9-12(1902-1905); B. K u m o r, *Początki organizacji parafialnej na ziemiach polskich*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 3(1957), z. 2, s. 103-115; J. S z y m a ń s k i, *Wokół genezy organizacji parafialnej w Polsce*, „Przegląd Historyczny”, 55(1964), z. 3, s. 501-508; J. T a z b i r o w a, *Początki organizacji parafialnej w Polsce*, „Przegląd Historyczny”, 54(1963), z. 3, s. 369-387; E. W i ś n i o w s k i, *Uwagi o początkach organizacji parafialnej w Polsce*, „Przegląd Historyczny”, 55(1964), z. 3, s. 492-500; S. Z a c h o r o w s k i, *Początki parafii polskich*, w: *Studia historyczne wydane ku czci prof. W. Zakrzewskiego*, Kraków 1908, s. 275-297.

W grupie prac poświęconych rozwojowi sieci parafialnej na określonym terytorium, przede wszystkim należy wymienić dzieło P. Szafrana, traktujące o parafiach archidiakonatu lubelskiego³¹. Pierwszeństwo przyznane tej pracy jest spowodowane nie tylko względami chronologicznymi, ale również zasługami autora w wypracowaniu metody badawczej pozwalającej odtworzyć etapy kształtowania się średniowiecznej sieci parafialnej. Szafran jako pierwszy w szerokim zakresie zastosował argumentację opartą na różnorodnych przesłankach³². Za najważniejszy czynnik datujący uznał on wezwanie kościoła³³. Nieco mniejszą wartość przyznawał przesłankom opartym na patronacie, korzystał też, gdy było to możliwe, z wyników badań archeologicznych. Autor wskazywał ponadto na wpływ czynników geograficznych i osadniczych na rozwój sieci parafialnej³⁴. Do pierwszych prac powstałych na podstawie metody wypracowanej przez P. Szafrana należą opracowania S. Jopa³⁵ i S. Litaka³⁶, poświęcone sieci parafialnej w archidiakonacie sandomierskim i radomskim. W swoich rozważaniach Jop jako pierwszy zwrócił uwagę na możliwość wykorzystania stosunków dziesięcinnych w metodzie badawczej³⁷. Wkrótce po tym ukazała się praca A. Olczyk, traktująca o parafiach biskupstwa warmińskiego³⁸. O powstaniu i rozwoju sieci parafialnej w Małopolsce południowej mówi rozprawa B. Kumora, który przedstawił w niej chronologię wielu wezwań kościelnych³⁹. Nowsza praca tego historyka pod tytułem *Sieć parafialna w diecezji krakowskiej w świetle „Liber beneficiorum” Jana Długosza* również analizuje wezwania kościołów⁴⁰.

W 1964 r. ukazała się praca S. Litaka mówiąca o kościołach parafialnych w Łukowskiem do końca XVI w.⁴¹, a w 1965 r. praca E. Wiśniowskiego⁴²,

³¹ Dz. cyt.

³² Przed nim niektóre elementy metody badawczej stosowali H. Neuling (*Schlesiens Kirchorte und ihre Kirchlichen Stiftungen bis zum Ausgange des Mittelalters*, Breslau 1902), E. Michael (*Die schlesische Kirche und ihr Patronat im Mittelalter unter polnischem Recht*, Görlitz 1926), S. Kujot (dz. cyt.).

³³ S z a f r a n, dz. cyt., s. 57.

³⁴ Tamże, s. 58-60.

³⁵ Dz. cyt., s. 154-158.

³⁶ *Sieć parafialna archidiakonatu radomskiego w okresie przedrozbiorowym*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego KUL”, 9(1958), s. 102-107.

³⁷ Patrz: W i ś n i o w s k i, *Rozwój sieci*, s. 14-25.

³⁸ *Sieć parafialna biskupstwa warmińskiego do 1525 roku*, Lublin 1961.

³⁹ *Powstanie i rozwój sieci parafialnej w Małopolsce południowej do końca XVI wieku*, „Prawo Kanoniczne”, 6(1963), z. 1-4, s. 441-532.

⁴⁰ „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 29(1982), z. 4, s. 29-39.

⁴¹ *Formowanie sieci parafialnej w Łukowskiem do końca XVI wieku*, „Roczniki Humanistycz-

w której autor do czynników datujących dołączył przesłanki wpływające z uposażenia kościoła, wielkości okręgu parafialnego i taksy świętopietrza⁴³. Na tej podstawie przedstawił rozwój sieci parafialnej w prepozyturze wiślickiej w średniowieczu.

Ponadto w tym nurcie badań opracowano średniowieczną sieć parafialną w dekanacie Oświęcim⁴⁴, prepozyturze kieleckiej⁴⁵, dekanatach Lelów⁴⁶, Wysocice⁴⁷ i Zator⁴⁸.

Wszystkie prace o rozwoju sieci parafialnej przyczyniły się do rozwoju metody badawczej, która zastosowana jest w niniejszej pracy. Ponadto prace te dostarczają nam materiałów porównawczych, przydatnych w niektórych analizach.

Dla parafii dekanatu Pszczyzna dysponujemy ubogą podstawą źródłową, która uniemożliwia dokładną datację kościołów. Dlatego też konieczne okazuje się zastosowanie metody, opartej na źródłach pośrednich – przeżytkach. Dzięki temu ustalamy poszczególne etapy w rozwoju sieci parafialnej na tym terenie. Metoda ta nie pozwala na dokładne ustalenie dat powstania poszczególnych kościołów, lecz umożliwia jedynie podanie przybliżonego czasu powstania parafii⁴⁹.

Elementy wykorzystywane w tej metodzie datacji to: wezwanie kościoła, wielkość okręgów parafialnych, stosunki dziesięcinne i własnościowe, rodzaj i wielkość uposażenia, patronat, sytuacja osadnicza oraz w niektórych przypadkach analiza taks świętopietrza. Z korzystaniem z tej metody wiąże się postulat

ne”, 12(1964), z. 2, s. 5-136.

⁴² *Rozwój sieci*.

⁴³ Tamże, s. 15-16, 19-23, 25.

⁴⁴ J. K u r z e j a, *Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w dekanacie Oświęcim*, „Roczniki Humanistyczne”, 27(1979), z. 2, s. 15-37.

⁴⁵ B. R z e w u s k a – K u r z e j a, *Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze kieleckiej w Średniowieczu*, „Nasza Przeszłość”, 59(1983), s. 69-96.

⁴⁶ M. L a o u d j i, *Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w dekanacie Lelów*, Lublin 1993 (mps BKUL).

⁴⁷ L. Poniewozik, *Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w dekanacie Wysocice*, Lublin 1993 (mps BKUL).

⁴⁸ J. C h a c h a j, *Rozwój sieci parafialnej w dekanacie Zator do końca XVI wieku*, Lublin 1994 (mps BKUL).

⁴⁹ Na ostrożne przyjmowanie wyników badań opartych na omawianej metodzie badawczej zwracał uwagę P. Szafran (dz. cyt., s. 61).

wykorzystania jak największej ilości elementów, aby datowanie było pewniejsze⁵⁰.

Praca niniejsza jest podzielona na pięć rozdziałów, poprzedzonych wstępem a zakończonych uwagami końcowymi.

Rozdział pierwszy jest poświęcony omówieniu badanego terytorium, przy czym jest to zarówno przedstawienie zagadnień geograficzno – osadniczych, jak i prawnie – organizacyjnych.

Rozdziały drugi i trzeci obejmują chronologię powstawania parafii na terenie dekanatu Pszczyna. Przyjmuje się tu 1326 r. jako moment rozgraniczający, gdyż zastosowano tu nieco inne elementy datacji⁵¹. W rozdziale trzecim wyróżnia się ponadto dwa okresy, ponieważ w późniejszym z nich (od 1599 do 1795) nie doszło do powstania żadnej nowej parafii, a tylko do uzupełnienia istniejącej sieci kościelnej przez świątynie filialne.

Rozdział czwarty jest poświęcony zagadnieniu specyficznemu dla dekanatu Pszczyna, to jest reformacji i odrodzeniu katolicyzmu. Procesy te związane są w znacznej mierze z rozwojem sieci parafialnej, gdyż na pewien czas zagrożone zostało jej istnienie.

Z tematyką rozwoju sieci parafialnej wiąże się ponadto problem okręgów parafialnych. Zagadnieniu temu jest poświęcony rozdział piąty, w którym przedstawione są okręgi parafialne dekanatu i problemy związane z określeniem czynników wpływających na takie ukształtowanie się okręgów kościelnych.

Praca zawiera także tabele i mapy obrazujące zawartą w niej problematykę.

I. TERYTORIUM DEKANATU

1. *Krajobraz naturalny*

Położenie

Terytorium średniowiecznego dekanatu Pszczyna położone jest na lewym brzegu Wisły, na zachód od Krakowa. Dekanat Pszczyna leży częściowo w widłach rzeki Wisły i jej dopływu Przemszy. Wisła wyznacza granicę południową

⁵⁰ Szerzej omawia P. Szafran (jw., s. 56-61); W i ś n i o w s k i, *Rozwój sieci*, s. 14-25.

⁵¹ W rozdziale drugim zastosowano zasadniczo metodę pracy opartą na przeżytkach, zaś w rozdziale trzecim – na najstarszych przekazach źródeł pisanych.

i część południowo-wschodnią granicy dekanatu, zaś Przemsza jej odcinek północny. Przez terytorium dekanatu przepływają ponadto inne dopływy Wisły – Pszczyńska, Korzenica, Gostynia i Mleczna, które wpadają do Wisły na odcinku tuż poniżej ujścia Przemszy⁵². Granica zachodnia i północna dekanatu nie jest określona w sposób naturalny. Można ją wyznaczyć przez wytyczenie linii między parafiami dekanatu Pszczyzna, a parafiami sąsiednich dekanatów.

Teren średniowiecznego dekanatu Pszczyzna wchodzi w skład dwóch jednostek morfologicznych: Kotlin Podkarpackich w części południowej dekanatu i Pasa Starych Gór i Wyżyn w części północnej⁵³. W ramach Kotlin Podkarpackich dekanat Pszczyzna należy do Kotliny Raciborsko-Oświęcimskiej⁵⁴. Na jej obszarze między Odrą i Wisłą wznosi się Płaskowyż Rybnicki (260–290 m), który obniża się łagodnie ku Wiśle i przechodzi w piaszczysty Poziom Pszczyński⁵⁵, zwany też Równiną Pszczyńską⁵⁶. Falista powierzchnia Równiny Pszczyńskiej leży na wysokości 250–260 m., jej północna część bywa nazywana Wysoczyzną Tyską⁵⁷. W budowie tego obszaru wyróżniają się w zasadzie dwa zespoły form: rozległe płaskowyże i wcięte w nie doliny rzeczne⁵⁸.

Część północna dekanatu wchodzi w skład Wyżyny Śląsko-Małopolskiej, będącej częścią Pasa Starych Gór i Wyżyn⁵⁹. W ramach Wyżyny Śląsko-Małopolskiej wyróżniamy Wyżynę Śląską⁶⁰. W części południowej występują płaskowyże i pagóry oraz liczne kotliny zapadliskowe⁶¹. Północna część dekanatu Pszczyzna leży na obszarze Płaskowyżu Mikołowskiego (340–360 m), wzgórz pochodzenia triasowego koło Łędzin, Bierunia, Chełmka, Imielna oraz Kotliny zapadliskowej Mlecznej (260 m)⁶².

⁵² *Atlas województwa katowickiego*, red. J. Szaflarski, Warszawa 1971, s. 3.

⁵³ J. K o s t r o w i c k i, *Środowisko geograficzne Polski. Warunki przyrodnicze rozwoju gospodarki narodowej*, Warszawa 1957, s. 176.

⁵⁴ M. K l i m a s z e w s k i, *Podział morfologiczny południowej Polski*, „Czasopismo Geograficzne”, 64(1939-1946), z. 3-4, s. 156.

⁵⁵ Tamże, s. 157.

⁵⁶ J. K o n d r a c k i, *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa 1978, s. 395.

⁵⁷ Tamże.

⁵⁸ K l i m a s z e w s k i, dz. cyt., s. 155.

⁵⁹ K o s t r o w i c k i, dz. cyt., s. 177.

⁶⁰ K l i m a s z e w s k i, dz. cyt., s. 173.

⁶¹ K o s t r o w i c k i, dz. cyt., s. 185.

⁶² K l i m a s z e w s k i, dz. cyt., s. 173.

Gleby

Na obszarze dekanatu Pszczyna występują przeważnie gleby średnie i słabe. W części południowej dekanatu w pasie szerokości około dziesięciu kilometrów, ciągnącym się między Wisłą i Pszczynką występują gleby dość dobre⁶³, zaliczane do drugiej klasy bonitacyjnej gleb⁶⁴. Są to gleby zwane bielcowymi wytworzone na lessach⁶⁵.

Na północ od Pszczynki występują grunty zdecydowanie gorsze, gdyż są one zaliczane do czwartej klasy bonitacyjnej gleb⁶⁶. Są to gleby bielcowe wytworzone z piasków oraz gleby bielcowe wytworzone z glin⁶⁷. Ponadto na niewielkiej powierzchni, wzdłuż Wisły i pozostałych rzek dekanatu występują cienkim pasem gleby średniej wartości, zaliczane do drugiej i trzeciej klasy bonitacyjnej, zwane madami⁶⁸. Wzdłuż Wisły i Przemszy rozwinęły się szerokie torfowiska i bagniska nadbrzeżne⁶⁹.

Lasy

Na południu Polski dominowała w przeszłości puszcza jodłowo-bukowa z dodatkiem modrzewia, świerka i drzew liściastych⁷⁰. Próby rekonstrukcji pierwotnej roślinności dla obszaru dekanatu Pszczyna wskazują na istnienie dwóch formacji: krajobrazu leśno-polnego w pasie pomiędzy Wisłą i Pszczynką (pokrywa się on z zasięgiem gleb lessowych) oraz krajobrazu puszczonego na północ od Pszczynki. Nadto można wymienić obszary podmokłe i torfowiska wzdłuż Pszczynki i pomiędzy dolną Przemszą i Gostynią. Są one porośnięte przez lasy łąkowe, bagienne lasy olszowe i mokre lasy dębowo-grabowe⁷¹.

⁶³ *Polska. Mapa gleb*, oprac. M. Konecka-Betley i in., Warszawa 1960; *Atlas województwa*, s. 10.

⁶⁴ M. S t r z e m s k i, *Gleby województwa krakowskiego*, „Przegląd Geograficzny”, 26 (1954), z. 4, s. 79.

⁶⁵ K o s t r o w i c k i, dz. cyt., s. 358; *Polska. Mapa*.

⁶⁶ S t r z e m s k i, dz. cyt., s. 79.

⁶⁷ *Polska. Mapa; Atlas województwa*, s. 10.

⁶⁸ K o s t r o w i c k i, dz. cyt., s. 367; S t r z e m s k i, dz. cyt., s. 79.

⁶⁹ L. M u s i o ł, *Pszczyna. Monografia historyczna*, Katowice 1936, s. 62; J. K o ł o - d z i e j c z y k, *Krajobrazy roślinne nad Wisłą. Charakterystyka i geneza*, Warszawa 1921, s. 5.

⁷⁰ K o s t r o w i c k i, dz. cyt., s. 398.

⁷¹ J. Ż m u d a, *Próba rekonstrukcji krajobrazu Polski wczesnohistorycznej*, w: K. B u - c z e k, *Ziemie polskie przed tysiącem lat*, Kraków 1967; *Atlas województwa*, s. 11.

Obecnie terytorium dekanatu pszczyńskiego pokryte jest w znacznej mierze lasami. W części środkowej dekanatu, czyli w północnej części Kotliny Raciborsko-Oświęcimskiej znajduje się wielki i zwarty obszar Lasów Pszczyńskich⁷². Występuje tu przewaga borów sosnowych oraz lasy mieszane z udziałem sosny, świerka, jodły, buka i grabu⁷³. W północnej części dekanatu Pszczyzna należącej do Wyżyny Śląskiej znaczny obszar pokrywają bory sosnowe, poza sosną występuje często świerk, a na wilgotniejszych obszarach jodła. W lasach tych znaczny jest też udział drzew liściastych, zwłaszcza buka i dębu⁷⁴. Lasy pokrywają obszar w kształcie zbliżonym do prostokąta, ciągnący się pomiędzy miejscowościami Bieruń, Bojszowy i Wola na wschodzie a Woszycy i Suszec na zachodzie. Na południu lasy sięgają rzeki Pszczyńki a na północy miejscowości Tychy. Lasy rozdziela na dwa kompleksy miejscowość Kobiór; lasy na wschód od Kobióra noszą nazwę Lasów Pszczyńskich a na zachód – Lasów Kobiórskich⁷⁵. Niezalesiony lub słabo zalesiony jest obecnie teren w południowej części dekanatu między rzekami Wisłą i Pszczynką, wzdłuż Przemszy i Wisły na wschodzie oraz w północnej części dekanatu⁷⁶.

W końcu XVIII w. lasy zajmowały bardzo zbliżoną do dzisiejszej część dekanatu⁷⁷, co pozwala przypuszczać, że w średniowieczu zasięg lasów był również podobny.

2. Osadnictwo

Na terenie dawnego dekanatu Pszczyzna występuje kilka znalezisk archeologicznych, które świadczą o obecności człowieka na tych terenach w odległej przeszłości. Z epoki kamiennej pochodzą znaleziska w Dzieńkowicach, Materłowicach, Piotrowicach i Podłężu, zaś z epoki brązu – w Piotrowicach i Podłężu⁷⁸. Znaleziska te mieszczą się w północnej części dekanatu, gdzie w 1927

⁷² S. J a r o s z, *Krajobrazy Polski i ich pierwotne fragmenty*, Warszawa 1956, s. 273.

⁷³ Tamże, s. 274.

⁷⁴ Tamże, s. 194.

⁷⁵ *Okolice Katowic. Mapa turystyczna*, red. J. Dajek i in., Warszawa 1994.

⁷⁶ M u s i o ł, *Pszczyzna*, s. 63.

⁷⁷ T. S m y l, *Śląsk w końcu XVIII wieku*, w: *Atlas historyczny Polski. Śląsk w końcu XVIII wieku*, cz. 1: *Mapy*, red. J. Janczak i in., Wrocław 1976.

⁷⁸ J. K o s t r z e w s k i, *Materiały do pradziejów Górnego Śląska*, „Przegląd Archeologiczny”, 3(1925-1927), s. 2.

roku wykonano dość dokładne badania archeologiczne⁷⁹. Większa część dekanatu nie została jak dotąd przebadana przez archeologów.

Z okresu wczesnośredniowiecznego pochodzi cmentarzysko szkieletowe w Cielmicach⁸⁰, ślady osady w Tychach i Cielmicach⁸¹ oraz grodziska w Pszczynie, Bieruniu i Mikołowie⁸². Grodziska są pozostałością dawnych grodów warownych, położone są najczęściej wśród bagien, dolin rzecznych lub na wzgórzach, co miało wzmacniać ich obronność⁸³. Właśnie w ten sposób usytuowane są powyżej wymienione grodziska. Bieruń znajdował się na terenie bagnistym nad Gostynią w pobliżu wzgórz, a Mikołów na Płaskowyżu Mikołowski⁸⁴. Gród w Pszczynie został zbudowany wśród bagien, w widłach wypływającej z rozlewiska rzeki Pszczynki; stał on na wzniesieniu być może nadsypanym, miał więc dominujące położenie w całej dolinie rzeki⁸⁵. Na starą metrykę tych trzech miejscowości wskazuje też ich umiejscowienie na szlaku handlowym wiodącym z Wrocławia przez Górny Śląsk do Krakowa i Lwowa⁸⁶ oraz z Pragi do Krakowa⁸⁷.

Pierwsze źródła pisane dotyczące miejscowości dekanatu Pszczyna pochodzą z trzynastego wieku. W 1242 r. została wspomniana po raz pierwszy wieś Lędziny⁸⁸. W 1260 r. Władysław, Książę Opola zezwolił na przeniesienie Lędzin na prawo niemieckie, co potwierdzają dokumenty z 1290 i 1295 r.⁸⁹ W 1222 r. wspomniano po raz pierwszy Mikołów jako kasztelanię⁹⁰, kolejne wzmianki o tej kasztelani pochodzą z lat 1228–1260⁹¹. W 1287 r. wymieniony

⁷⁹ Tamże, s. 1.

⁸⁰ A. Ż a k i, *Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej*, Wrocław 1974, s. 528.

⁸¹ Tamże, s. 517.

⁸² Tamże, s. 513; *Mapa grodzisk w Polsce*, red. W. Antoniewicz i in., Wrocław 1964.

⁸³ R. J a k i m o w i c z, *Kultura Śląska w zaraniu dziejów w świetle wykopalisk*, Katowice 1936, s. 11.

⁸⁴ B. K a c z m a r s k i, J. K o ś c i k, T. Ł a d o g ó r s k i, J. W o s c h, *Śląsk w końcu XVIII wieku*, w: *Atlas historyczny Polski*.

⁸⁵ Z. W a r t o ł o w s k a, *Średniowieczna warownia w Pszczynie i rekonstrukcja grodów wczesnodziejowych*, „Światowit”, 20(1948/49), s. 356.

⁸⁶ Z. B o r a s, *Szkice z dziejów Opolszczyzny*, Poznań 1961, s. 47.

⁸⁷ B. W y r o z u m s k a, *Drogi w ziemi krakowskiej do końca XVI wieku*, Wrocław 1977, s. 45; J. N o w a k o w a, *Rozmieszczenie komór celnych i przebieg dróg handlowych na Śląsku do końca XIV wieku*, Wrocław 1951, s. 204.

⁸⁸ KDM, t. II, s. 64.

⁸⁹ CDS, t. VII, cz. 2, s. 90; CDS, t. VII, cz. 3, s. 137; CDS, t. II, s. 198.

⁹⁰ CDS, II Reihe I Abteilung, Breslau 1940, s. 58.

⁹¹ H. N e u l i n g, *Die Schlesischen Kastellanein cum Jahre 1250*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Altertum Schlesiens”, 10(1870), s. 102; t e n ż e, *Die Schlesischen Kastella-*

został Mikołów jako miasto wraz z kilkoma okolicznymi wsiami: Wyry, Dzieńkowice, Wilkowyje i Łaziska⁹². Z 1254 r. pochodzi wzmianka o wsi Suszec⁹³, a z 1303 r. o Pszczynie – wymieniony w niej został jako świadek kasztelan Pszczyny⁹⁴ – kolejna jest z 1327 r. – Pszczyna była wówczas miastem⁹⁵. Pierwszy raz Bieruń został odnotowany w 1387 r., w 1411 r. zaś wspomniany jako miasto⁹⁶.

Na podstawie nielicznych badań archeologicznych i nie opracowanego dotąd osadnictwa trudno określić, w jaki sposób i od kiedy miała miejsce akcja osadnicza dekanatu Pszczyna. Pierwsze wzmianki źródłowe pochodzą z XIII i XIV w. i wskazują już na istnienie kasztelani czy miast. Wzmianki dotyczące wsi są rzadkie. Dla obszaru dekanatu Pszczyna nie posiadamy również żadnego dokumentu lokacyjnego. Na podstawie zasięgu lasów i położenia lepszych gleb można sądzić, że osadnictwo skupiało się w południowej części dekanatu – między Wisłą i Pszczynką oraz w mniejszym stopniu w części północno-wschodniej.

3. Zaludnienie

Jak już wyżej napisano, na terenie dekanatu Pszczyna panowały niezbyt korzystne dla rozwoju rolnictwa warunki glebowe. Biorąc pod uwagę związek gęstości zaludnienia z jakością gleb⁹⁷, należałoby oczekiwać, że terytorium dekanatu Pszczyna było w średniowieczu słabo zaludnione. Średnia gęstość zaludnienia tego obszaru wynosiła w połowie XIV wieku tylko 4, 4 osoby na km kw.⁹⁸ podczas gdy w całej Polsce na jeden km kw. przypadało 8, 7 osoby⁹⁹, zaś w diecezji krakowskiej 6, 6 osoby na km kw.¹⁰⁰.

nein von Jahre 1251-1260, tamże, 14(1878), s. 211.

⁹² ZDK, cz. 1, s. 19.

⁹³ CDS, t. VII, s. 1254.

⁹⁴ CDS, t. XVI, s. 40.

⁹⁵ CDS, t. VI, s. 179.

⁹⁶ R. J a k i m o w i c z, *Atlas grodzisk i zamczysk śląskich*, Kraków 1939, s. 23-24.

⁹⁷ W i ś n i o w s k i, *Rozwój sieci*, s. 50.

⁹⁸ T. Ł a d o g ó r s k i, *Studia nad zaludnieniem Polski XIV wieku*, Wrocław 1958, s. 198.

⁹⁹ Tamże, s. 130-131.

¹⁰⁰ Tamże, s. 134.

Największe skupiska ludności występowały w południowej części dekanatu. Najludniejsze były blisko siebie położone parafie w Pszczynie i Studzionce. Gęstość zaludnienia wynosiła tam ponad 10 osób na km kw.¹⁰¹. Również na południu dekanatu znajdowały się trzy parafie, których gęstość zaludnienia była wyższa od średniej, były to: Brzeźce, Ćwiklice i Miedźna. W północnej części dekanatu parafia w Mokrym miała gęstość zaludnienia powyżej średniej¹⁰². Pozostałe parafie dekanatu z powodu ich dużej powierzchni miały bardzo małą gęstość zaludnienia. Szczególnie widoczne jest to w odniesieniu do parafii Łędziny i Mikołów, które miały porównywalną z Miedźną czy Studzionką liczbę ludności, lecz bardzo duży obszar¹⁰³.

W drugiej połowie czternastego wieku można wyznaczyć trzy obszary na terenie dekanatu Pszczyna o różnym zaludnieniu. Największa gęstość zaludnienia była na obszarze między Wisłą a Pszczynką na wschód od Pszczyny – 7 do 10 osób na km² następnie między Wisłą a Pszczynką na zachód od Pszczyny było 4 do 6 osób na km². Obszar na północ od Pszczynki miał najmniejszą gęstość zaludnienia, to jest do 3 osób na km kw.¹⁰⁴.

Pod względem liczby ludności największą parafią była Pszczyna – 705 osób, następną grupę tworzyły parafie Łędziny, Miedźna i Studzionka – 390 osób i Brzeźce, Ćwiklice i Mikołów – 330 osób. Pozostałe parafie miały liczbę ludności poniżej średniej, która dla dekanatu Pszczyna wynosiła 312 osób w parafii¹⁰⁵. W sąsiednich dekanatach średnia liczba ludności parafii wynosiła – w dekanacie Bytom 382 osoby, Nowa Góra 728 a Oświęcim 414 osób¹⁰⁶.

4. Dzieje polityczne

Dekanat Pszczyna należał pierwotnie do Małopolski, będąc obszarem położonym na granicy ze Śląskiem¹⁰⁷. Granica śląsko-małopolska odpowiadała ściś-

¹⁰¹ Tamże, s. 198.

¹⁰² Tamże, s. 194, 198.

¹⁰³ Liczba ludności Miedźnej, Łędzin i Studzionki szacowana jest przez Ładogórskiego na 288 osób. Obszar Studzionki wynosi 26, 2 km², Miedźnej 76, 2 km² zaś Łędzin aż 163 km². Liczba ludności Mikołowa wynosi 330 osób, zaś obszar 96 km².

¹⁰⁴ A. Dobrowolska, *Przemiany środowiska geograficznego Polski*, Warszawa 1961, s. 113.

¹⁰⁵ Ładogórski, dz. cyt., s. 198.

¹⁰⁶ Tamże, s. 194-197.

¹⁰⁷ K. Tymieniecki, *Znaczenie Śląska w dziejach Polski*, Warszawa 1919, s. 16; J. Natanson – Leski, *Zarys granic i podziałów Polski najstarszej*, Wrocław 1955, s. 222.

le działowi wodnemu Odry i Wisły, można zatem przypuszczać, że była to granica bardzo stara. Dokładny przebieg granicy wyznaczały jednak dopiero źródła czternastowieczne¹⁰⁸.

W 1178 r. książę krakowski Kazimierz II Sprawiedliwy przekazał kasztelanii oświęcimsko-bytomską i siewierską księciu opolskiemu Mieszkowi Płatonogiemu¹⁰⁹. W ten sposób teren dekanatu pszczyńskiego wszedł w skład Śląska, przy którym pozostał już na stałe (nawet wtedy, gdy granica dzielnicowa Śląska i Małopolski stała się granicą państwową Polski i Czech)¹¹⁰.

Władcami ziemi pszczyńskiej byli kolejno królowie polscy, od 1138 do 1178 r. książęta piastowscy, z których ostatnim władcą ziemi pszczyńskiej, jak wspomniano wyżej, był Kazimierz II Sprawiedliwy¹¹¹. Następnie tą ziemią rządzą księżęta opolscy z rodu Piastów w latach 1178-1290 i książęta raciborscy z rodu Piastów w latach 1290-1336¹¹². Po śmierci Leszka, w 1336 r., ostatniego władcy na tych ziemiach z rodu Piastów, ziemia pszczyńska przeszła pod panowanie czeskie. W 1480 r. ziemię pszczyńską kupił Kazimierz z rodu Piastów Cieszyńskich, który sprzedał ją w 1517 r. Aleksemu Turzo. Od 1517 r. ziemia pszczyńska tworzyła wolne państwo stanowe, pod rządami Turzonów (1517-1548), potem Promniców (1548-1765) i następnie książąt z rodu Anhalt-Coethen (1765-1847)¹¹³.

Wolne państwa stanowe były kompleksami majątków wyłączonymi na podstawie przywilejów z ogólnej administracji i jurysdykcji, których właściciele podlegali bezpośrednio cesarzowi, z pominięciem książąt i starostów¹¹⁴. Dekanat pszczyński zajmował większą część wolnego państwa stanowego¹¹⁵.

Pierwotnie dekanat Pszczyzna wchodził w skład kasztelanii oświęcimsko-bytomskiej. W XIII w. powstały prawdopodobnie kasztelanie w Mikołowie i Pszczynie, z których pierwsza poświadczona jest w latach 1222-1260, a druga tylko w 1303 r.¹¹⁶ Brak wzmianek o Mikołowie jako kasztelanii po 1260 r. może wskazywać na utratę znaczenia na rzecz Pszczyny¹¹⁷.

¹⁰⁸ T y m i e n i e c k i, dz. cyt., s. 16.

¹⁰⁹ N a t a n s o n – L e s k i, dz. cyt., s. 221.

¹¹⁰ Tamże, s. 221.

¹¹¹ *Archiwum Książąt Pszczyńskich. Przewodnik po zespołach 1287-1945*, oprac. B. Spyra, Warszawa 1973, s. 171.

¹¹² *Archiwum*, s. 171; K. Jasiński, *Rodowód Piastów Śląskich*, t. III, Wrocław 1975.

¹¹³ *Archiwum*, s. 171-172.

¹¹⁴ *Tychy. Zarys rozwoju miasta i powiatu*, red. J. Kantyka, Katowice 1955, s. 62.

¹¹⁵ Tamże, s. 62.

¹¹⁶ Patrz przypis 39 i 41 niniejszej pracy.

¹¹⁷ J. K a n t y k a, A. T a r g, *Mikołów. Zarys rozwoju miasta*, Katowice 1972, s. 17.

5. Administracja kościelna

Dekanat Pszczyna wchodził w skład diecezji krakowskiej. Bezpośrednią jednostką nadrzędną dekanatu był archidiaconat krakowski, który obejmował w drugiej połowie XIV w. siedemnaście dekanatów¹¹⁸.

Dekanat Pszczyna powstał w 1350 r. z północnej części dekanatu Oświęcim. Tworzyło go wówczas osiem parafii: Brzeźce, Ćwiklice, Miedźna, Pszczyna, Studzionka, Suszec, Woszczyce i Wisła Mała¹¹⁹. W obrębie dekanatu pszczyńskiego wymieniono również w rachunkach świętopietrza z 1350 i 1351 r. parafie w Lipniku, Lipowej i Nowych Wilamowicach¹²⁰ oraz w rachunkach dziesięciny papieskiej z 1355 r. parafie w Żywcu, Łękawicy, Lipniku i Nowych Wilamowicach¹²¹. Wymienienie tych parafii w dekanacie Pszczyna można uznać za pomyłkę źródła ze względu na położenie wymienionych parafii w centralnej części dekanatu Oświęcim. Położenie to wyklucza także możliwość czasowej zmiany przynależności dekanalnej. Parafia Łędziny wystąpiła po raz pierwszy w dekanacie Pszczyna w źródle z 1513 r.¹²² W latach 1350-1353 w spisach dziesięciny papieskiej Łędziny występowały w dekanacie Oświęcim (podczas, gdy istniał już dekanat Pszczyna), a w okresie 1354-1358 parafia ta wcale nie występowała w tym źródle¹²³. Jan Długosz wymienił Łędziny w dekanacie Oświęcim jako należące do księstwa pszczyńskiego, jednak w swym dziele zupełnie pominął dekanat Pszczyna, opisując jedynie parafię Łędziny¹²⁴. Najbardziej prawdopodobne jest, że Łędziny włączono do dekanatu Pszczyna wkrótce po jego utworzeniu, być może w latach 1354-1358, gdy nie wymieniono ich w dekanacie Oświęcim. Przemawia za tym położenie miejscowości na północ od Wisły. Wisła stanowiła przecież linię podziału dekanatu Oświęcim i trudno przypuszczać, żeby parafia Łędziny pozostała w tym dekanacie przez dłuższy czas po 1353 r. mając utrudniony przez Wisłę dostęp do Oświęcimia¹²⁵. W 1513 r. wymieniono po raz pierwszy w dekanacie Pszczyna parafię Mikołów¹²⁶. Parafia ta należała pierwotnie do dekanatu Sławków,

¹¹⁸ Ł a d o g ó r s k i, dz. cyt., s. 194-204.

¹¹⁹ ACA II, s. 234n.

¹²⁰ ACA II, s. 234, 244.

¹²¹ Tamże, s. 234, 244, 437.

¹²² R. Contr. 1513.

¹²³ ACA II, s. 234, 243, 252, 261.

¹²⁴ LB, t. II, s. 226.

¹²⁵ Por. mapa nr 3.

¹²⁶ R. Contr. 1513.

który między 1328 a 1334 r. zmienił nazwę (i nieznacznie obszar) na dekanat Bytom¹²⁷. Trudno rozstrzygnąć, w którym momencie między 1357 a 1513 r. parafię włączono do dekanatu Pszczyzna. Równie niejasna jest przynależność dekanalna parafii Mokre, która w latach 1337-1358 występowała w spisach świętopietrza w dekanacie Bytom¹²⁸, a od 1529 r. kościół należał do dekanatu Pszczyzna¹²⁹. Mokre położone jest w niewielkiej odległości od Mikołowa i być może początkowo kościół był filią parafii w Mikołowie¹³⁰, dlatego można przypuszczać, że został włączony do dekanatu pszczyńskiego w tym samym okresie, co parafia w Mikołowie. Stolicą dekanatu przez cały interesujący nas okres była Pszczyzna¹³¹.

Dekanat Pszczyński został nieznacznie zmniejszony pomiędzy 1619 a 1665 r., kiedy to parafię Studzionkę włączono do archiprezbiteratu Strumień w diecezji wrocławskiej¹³².

Terytorium dekanatu w połowie XIV w. wynosiło 747 km², przy czym wliczono tu parafię Łędziny¹³³. Wraz z włączeniem Mikołowa i Mokrego obszar dekanatu powiększył się o 111 km² i o teren niezamieszkały między dekanatem a włączonymi właśnie parafiami¹³⁴.

W połowie XIV w. dekanat Pszczyzna graniczył od zachodu z diecezją wrocławską, od północy z dekanatem Bytom, od północnego wschodu z dekanatem Nowa Góra, a od południowego wschodu z dekanatem Oświęcim¹³⁵.

Podsumowując charakterystykę terytorium dekanatu pszczyńskiego można stwierdzić, że teren ten znajdował się na zachodnim krańcu diecezji krakowskiej i od 1178 r. należał do Śląska. Duży obszar lasów i dość słaba jakość gleb wpłynęły niewątpliwie na raczej późne osadnictwo i średnie zaludnienie. Jednak niewątpliwie jest też istnienie kilku starych ośrodków, usytuowanych na szlakach handlowych, które stanowiły prawdopodobnie początek sieci parafialnej tego dekanatu.

¹²⁷ ACA I, s. 143, 216; ACA II, s. 173-345.

¹²⁸ ACA II, s. 173-298.

¹²⁹ L. Ret. 1529, s. 197.

¹³⁰ ACA II, s. 234n; Wiz 1598, s. 108.

¹³¹ Por. rozdz. III niniejszej pracy.

¹³² Wiz 1619, k. 153v; Wiz 1665 – brak parafii Studzionka; L i t a k, *Kościół*, s. 452.

¹³³ Ł a d o g ó r s k i, dz. cyt., s. 198.

¹³⁴ Tamże, s. 194.

¹³⁵ Tamże, s. 194-197.

II. KOŚCIOŁY PARAFIALNE POWSTAŁE DO 1325 R.

W 1325 r. w spisach dziesięciny papieskiej wymieniono dziesięć parafii, które po 1350 r. weszły w skład dekanatu Pszczyna. Były to parafie w Pszczynie, Mikołowie, Lędzinach, Miedznej, Brzeźcach, Ćwiklicach, Studzionce, Woszczycach, Suszcu i Wiśle Małej¹³⁶.

Na podstawie zachowanych źródeł pisanych i takich przesłanek, jak uposażenie plebana w latach 1325-1355, wielkość okręgu parafialnego w XVI w., wezwanie kościoła oraz warunki osadnicze można podjąć próbę wyodrębnienia najstarszych kościołów dekanatu Pszczyna.

Tab. 1. Uposażenia plebanów w dekanacie Pszczyna w latach 1325-1355¹³⁷

Parafia	Uposażenie plebanów w latach 1325-1355
Pszczyna	16 grz.
Lędziny	7 grz. 3 gr.
Mikołów	6 grz.
Miedzna	5 grz. 18 sk.
Brzeźce	4 grz. 2 sk.
Ćwiklice	4 grz. 2 sk.
Studzionka	3 grz. 18 sk.
Woszczyce	2 grz. 12 sk.
Suszec	2 grz. 12 sk.
Wiśła Mała	1 grz. 18 sk.

Jedną z przesłanek w datowaniu parafii stanowi uposażenie plebanów, gdyż przypuszcza się, że plebani najstarszych parafii mieli najwyższe uposażenie¹³⁸.

Wśród dziesięciu parafii wymienionych powyżej zdecydowanie wyróżniała się Pszczyna, gdzie uposażenie plebana przekraczało prawie czterokrotnie średnie uposażenie wynoszące w dekanacie 4 grzywny i 20 skojców. Powyżej średniej było też uposażenie plebanów parafii Lędziny, Mikołów i Miedzna.

Dodatkowe światło na sytuację poszczególnych parafii w XIV w. może też dawać szczegółowa analiza częstotliwości występowania parafii w wykazach

¹³⁶ ACA I, s. 143n; ACA II, s. 234n.

¹³⁷ ACA I, s. 143n; ACA II, s. 325n.

¹³⁸ Wiśniewski, *Rozwój sieci*, s. 14-25.

świętopietrza i dziesięciny papieskiej. W spisach świętopietrza z lat 1325-1327 wystąpiły wszystkie parafie, przy czym pleban parafii Brzeźce nie zapłacił przypisanej dla parafii sumy¹³⁹. W zestawieniach za lata 1350-1358 bardzo nieregularnie pojawiały się parafie Brzeźce i Wisła Mała – na dziewięć zestawień parafii dekanatu odpowiednio tylko dwa i trzy razy¹⁴⁰. Pleban kościoła w Brzeźcach nie płacił dziesięciny papieskiej za lata 1325-1327 i był z tego powodu ekskomunikowany¹⁴¹. To wskazuje, że parafia ta powstała znacznie wcześniej niż tuż przed 1325 r., gdyż przypuszczalnie parafie nowopowstałe mogły być w początkowym okresie zwolnione z tej opłaty, a wówczas pleban nie zostałby ekskomunikowany.

Z datowaniem parafii wiąże się też wielkość okręgu parafialnego. W odniesieniu do dekanatu Pszczyzna tylko w dwóch wypadkach okręg parafialny znany jest z 1598 r., dla pozostałych parafii trzeba go odtwarzać na podstawie przekazów XVII- i XVIII-wiecznych.

Wydaje się, że okręg parafialny znany ze źródeł XVII- i XVIII-wiecznych był zbliżony do XVI wiecznego. Nadto trzeba uwzględnić, czy wsie okręgu istniały w XVI w., dużą pomoc stanowi tutaj znany z 1529 r. okręg dziesięcinny. W parafii Mikołów okręg parafialny nie jest określony w żadnym ze znanych źródeł, natomiast dziesięcinę pleban pobierał w 1529 r. z ośmiu osad¹⁴².

W wypadku parafii Brzeźce można postawić hipotezę, że okręg parafialny tworzyły w XVI w. dwie wsie – Brzeźce i Wisła Polska, gdyż Wisła Polska płaciła dziesięcinę jedynie kościołowi w Brzeźcach i nie należała do okręgu innej parafii¹⁴³. Dla parafii Studzionka okręg parafialny nie jest znany; przypuszczalnie była to parafia jednowioskowa. Pleban ze Studzionki pobierał w XVI w. czynsz od karczmarza oraz mąkę z młyna w Brzeźcach, może to wskazywać na pierwotną przynależność wsi Brzeźce do parafii Studzionka, choć jest to wątpliwe, gdyż parafia w Brzeźcach istniała już w 1325 r. i źródło nie mówi o pobieraniu przez plebana ze Studzionki dziesięciny ze wsi Brzeźce¹⁴⁴. Zależność genetyczna między Brzeźcami i Studzionką pozostaje w sferze hipotez.

¹³⁹ ACA I, s. 143-149, 223, 308-309.

¹⁴⁰ ACA II, s. 234n.

¹⁴¹ ACA I, s. 149.

¹⁴² Patrz przypis 140.

¹⁴³ L. Ret. 1529, s. 144.

¹⁴⁴ Tamże, s. 140.

Tab. 2. Przypuszczalne okręgi parafialne dekanatu Pszczyna w XVI w.

Parafia	Przypuszczalny okręg parafialny	Podstawa źródłowa	Wsie istniejące w 1529 r.
Pszczyna ¹⁴⁵	9	1665 (9 wsi)	9
Mikołów ¹⁴⁶	8(?)	por. rozdz. V	
Miedźna ¹⁴⁷	6	1720 (9 wsi)	6
Woszczyce ¹⁴⁸	6	1720 (8 wsi)	6
Lędziny ¹⁴⁹	4	1598 (4 wsie)	
Suszec ¹⁵⁰	4	1720 (5 wsi)	4
Ćwiklice ¹⁵¹	2	1598 (2 wsie)	
Brzeźce ¹⁵²	2(?)	por. rozdz. V	
Studzionka ¹⁵³	1(?)	por. rozdz. V	
Wisła Mała ¹⁵⁴	1	1720 (1 wieś)	

Średni okręg parafialny w dekanacie Pszczyna w XVI w. obejmował około trzech miejscowości. Trzykrotnie przekracza tę średnią okręg parafialny Pszczyny, powyżej średniej są też okręgi parafii Mikołów, Miedźna, Woszczyce, Lędziny i Suszec. Określony powyżej okręg parafialny stanowi jedynie odbicie sytuacji wcześniejszej, pierwotnie przypuszczalnie do okręgów najstarszych parafii należały wsie, gdzie nie istniały jeszcze kościoły.

Czasami dla potrzeb datowania parafii można wykorzystywać wezwania kościołów. Sytuacja taka ma miejsce dla kościoła w Mikołowie. Z 1266 r. pochodzi pierwsza wzmianka o kościele św. Wojciecha¹⁵⁵. Zachowany dokument z 1287 r. mówi zaś, że *ob meliorationem ecclesiae s. Adalberti de novo translatae in Mikulow ab ecclesia s. Nicolai* właściciel miasta Jan z Grabi zwiększał uposażenie plebana¹⁵⁶. Pierwotnie kościół w Mikołowie nosił we-

¹⁴⁵ Wiz 1665, s. 284; L. Ret. 1529, s. 143.

¹⁴⁶ L. Ret. 1529, s. 197.

¹⁴⁷ Wiz 1720, s. 20; L. Ret. 1529, s. 69.

¹⁴⁸ Wiz 1720, s. 308; L. Ret. 1529, s. 339.

¹⁴⁹ Wiz 1598, s. 99.

¹⁵⁰ Wiz 1720, s. 315; L. Ret. 1529, s. 145.

¹⁵¹ Wiz 1598, s. 106.

¹⁵² L. Ret. 1529, s. 49.

¹⁵³ Tamże, s. 140.

¹⁵⁴ Wiz 1720, s. 310.

¹⁵⁵ E. Z i v i e r, *Geschichte des Fürstentums Pless*, Kattowitz 1906, s. 169.

¹⁵⁶ ZDK, cz. 1, s. 19.

zwanie św. Mikołaja, co wiąże się z nazwą miasta; nie wiemy zaś, dlaczego zmieniono to wezwanie na św. Wojciecha. Pierwsze wezwanie św. Mikołaja charakterystyczne jest dla kościołów w miastach, przy drogach i targach¹⁵⁷, zarówno wezwanie św. Mikołaja, jak i drugie wezwanie kościoła – św. Wojciecha to patronia stare, pochodzące często z XII i XIII w.¹⁵⁸

Wezwanie kościoła może też służyć do podważenia wiarygodności przekazu źródłowego. Sytuacja ta ma miejsce w związku z kościołem w Pszczynie, gdzie dokument znany z dziewiętnastowiecznego przekazu mówi o istnieniu w 1202 r. kościoła św. Jadwigi¹⁵⁹. Ze względu na to, że wezwanie św. Jadwigi możliwe było dopiero po 1267 r., (po jej kanonizacji¹⁶⁰), wiadomość tę można uznać za fałszywą. Kościół parafialny w Pszczynie był pod wezwaniem Wszystkich Świętych, poświadczone jest to od 1449 r.¹⁶¹ Kościół św. Jadwigi to kościół filialny w sąsiadującej z Pszczyną miejscowości Stara Wieś¹⁶². W literaturze pojawia się informacja, że kościół w Starej Wsi pierwotnie był parafialnym dla Pszczyny, jednak nie można tego poglądu przyjąć wobec braku właściwej podstawy źródłowej¹⁶³.

Wezwania kościołów mogą w bardzo niewielkim stopniu ułatwić datację parafii, gdyż problem chronologii wezwań nie został jeszcze w pełni opracowany i przedstawiona powyżej datacja jest hipotetyczna¹⁶⁴.

Na podstawie przedstawionych powyżej elementów datacji kościołów wydaje się, że za najstarsze można uznać parafie w Pszczynie, Mikołowie i Łędzinach. Analiza innych elementów datacji, zwłaszcza warunków osadniczych i roli ośrodka, zdaje się potwierdzać tę hipotezę.

Można przypuszczać, że najstarszą parafią na obszarze dekanatu była Pszczyna. Wskazuje na to dawne osadnictwo w Pszczynie – w okresie wczesnośredniowiecznym istniał tu gród, po którym pozostały ślady grodziska¹⁶⁵, w 1303 r. poświadczona jest na tym terenie kasztelania – jako świadek w doku-

¹⁵⁷ K u m o r, *Sieć parafialna*, s. 38.

¹⁵⁸ Tamże.

¹⁵⁹ CDS, t. VII, cz. 1, s. 70.

¹⁶⁰ A. C h r u s z c z e w s k i, *Zestawienie chronologiczne, w: Chrześcijaństwo w Polsce. Zarys przemian 966-1978*, red. J. Kłoczowski, Lublin 1992, s. 665.

¹⁶¹ AKP II 13.

¹⁶² Kościół w Starej Wsi powstał między 1325 a 1598 r. i zostanie omówiony w rozdziale III.

¹⁶³ M u s i o ł, *Pszczyna*, s. 74. Powołuje się na wizytację z 1720 r., gdzie brak jest takiej informacji. W wizytacji wewnętrznej z 1792 r. pojawił się zapis o kościele św. Jadwigi wybudowanym w 1201 r. w Pszczynie, który trudno uznać za wiarygodny (AKP Wiz 1792, s. 24.)

¹⁶⁴ W i ś n i o w s k i, *Rozwój sieci*, s. 14.

¹⁶⁵ Ż a k i, dz. cyt., s. 513; *Mapa grodzisk*.

mencie wymieniony został *castelanus*¹⁶⁶. W 1327 r. Pszczyzna była już miastem (*Plesna civitas*)¹⁶⁷. Położenie geograficzne nad rzeką Pszczynką i w pobliżu Wisły oraz dobre gleby otaczające miasto zdają się świadczyć również o dawnej metryce osady¹⁶⁸. Ważne dla rozwoju Pszczyny jako ośrodka politycznego było usytuowanie na szlaku handlowym wiodącym z Wrocławia przez Górny Śląsk do Krakowa i Lwowa oraz z Pragi do Krakowa¹⁶⁹.

Tab. 3 Wezwania kościołów dekanatu i prawdopodobna datacja wezwań

Parafia	Wezwanie kościoła	Datacja wezwania wg. Kumora ¹⁷⁰
Pszczyzna	Wszystkich Świętych	XI-XIV w.
Woszczyce	Wszystkich Świętych	XI-XIV w.
Ćwiklice	Św. Marcina	XI-XIV w.
Mikołów	Św. Mikołaja	XIII-XIV w.
Mikołów	Św. Wojciecha	XIII w.
Lędziny	Św. Klemensa	od XII w.
Miedźna	Św. Klemensa	od XII w.
Suszec	Św. Jakuba	bardzo stare
Studzionka	Wniebowzięcia NMP	przed XIV w.
Wisła Mała	Narodzenia NMP	przed XIV w.
Brzeźce	Św. Ducha	XIV w.

Można sądzić, że skoro Pszczyzna była dawnym i ważnym ośrodkiem politycznym na obszarze dekanatu, to była też starym ośrodkiem organizacji kościelnej. Fakt, że Pszczyzna była stolicą dekanatu, pozwala przypuszczać, że parafia ta powstała dawno, gdyż prawdopodobne jest, że na stolicę dekanatu wybierano parafię o utrwalonej tradycji ośrodka kościelnego. Pierwsza wzmianka źródłowa o kościele w Pszczynie pochodzi z 1326 r.¹⁷¹

Starą parafią w dekanacie Pszczyzna jest przypuszczalnie parafia w Mikołowie. Po raz pierwszy kościół w Mikołowie wspomniany został w dokumencie z 1266 r.: *in dotem ecclesiae Beati Adalberti in Mikulow decimas ex vil-*

¹⁶⁶ CDS, t. XVI, s. 19.

¹⁶⁷ Tamże, t. VI, s. 179.

¹⁶⁸ *Atlas województwa*, s. 3; *Polska. Mapa*.

¹⁶⁹ W y r o z u m s k a, dz. cyt., s. 45; N o w a k o w a, dz. cyt., s. 204; B o r a s, dz. cyt., s. 47.

¹⁷⁰ Dz. cyt., s. 37-39.

¹⁷¹ ACA I, s. 149.

lis...¹⁷². Następny zachowany dokument z 1287 r. stanowi potwierdzenie uposażenia kościoła św. Wojciecha w Mikołowie¹⁷³. Pierwotnie kościół w Mikołowie nosił wezwanie św. Mikołaja, później zaś, ale przed 1266 r. zmieniono to wezwanie na św. Wojciecha. Być może w mieście istniały równocześnie dwa kościoły, bądź po zniszczeniu pierwszego powstał drugi. W źródle z 1720 r. wymienione są dwie kaplice poza miastem, z których jedna była pod wezwaniem św. Mikołaja¹⁷⁴, jednak w 1665 r. prawdopodobnie istniał kościół na podgrodzium pod tym wezwaniem¹⁷⁵. Nie wiadomo, czy istniał jakiś związek pomiędzy tym kościołem (kaplicą) a kościołem pod wezwaniem św. Mikołaja wspomnianym w 1287 r.

Mikołów był dawnym ośrodkiem osadnictwa, we wczesnym Średniowieczu znajdował się tutaj gród, po którym pozostało grodzisko¹⁷⁶. W 1222 r. w Mikołowie istniała kasztelania, potwierdzona następnie w latach 1228-1260¹⁷⁷. W 1287 r. Mikołów był już miastem i należał do Jana z Grabi¹⁷⁸. Mikołów położony był na dawnej drodze handlowej, wiodącej z Wrocławia do Krakowa i Lwowa oraz z Pragi do Krakowa¹⁷⁹. Po 1273 r. nastąpił prawdopodobnie upadek znaczenia Mikołowa, który został zniszczony podczas wojny księcia krakowskiego Bolesława Wstydliwego z księciem opolskim Władysławem¹⁸⁰. Mikołów położony był w miejscu o charakterze obronnym – na Płaskowyżu Mikołowskim¹⁸¹.

Położenie i znaczenie Mikołowa w okresie wczesnośredniowiecznym zdaje się wskazywać na dawne początki tutejszego kościoła.

Kolejną starą parafią dekanatu Pszczyzna były przypuszczalnie Lędziny. Kościół w Lędzinach wspomniany został w dokumencie nadającym posiadłości i przywileje klasztorowi św. Benedykta w Staniątkach w 1242 r.: *et villam Liziny totaliter cum ecclesiae beati Clementis...*¹⁸². Jest to najstarsza wzmianka o kościele na terenie dekanatu pszczyńskiego.

¹⁷² Z i v i e r, dz. cyt., s. 169.

¹⁷³ ZDK, cz. 1, s. 19.

¹⁷⁴ Wiz 1720, s. 291.

¹⁷⁵ Wiz 1665, s. 280.

¹⁷⁶ Ż a k i, dz. cyt., s. 513; *Mapa grodzisk*.

¹⁷⁷ N e u l i n g, dz. cyt., s. 102, 211; CDS, II Reihe, s. 58.

¹⁷⁸ ZDK, cz. 1, s. 19.

¹⁷⁹ Patrz przypis 167.

¹⁸⁰ K a n t y k a, T a r g, dz. cyt., s. 17.

¹⁸¹ K l i m a s z e w s k i, dz. cyt., s. 173.

¹⁸² KDM, t. II, s. 64.

Lędziny to miejscowość o korzystnym położeniu terytorialnym, bardzo blisko rzeki Mlecznej¹⁸³. Wieś Lędziny została wymieniona w przekazach źródłowych w 1242 r.¹⁸⁴, a w 1260 r. Władysław, książę opolski zezwolił na przeniesienie jej na prawo niemieckie¹⁸⁵. Lędziny były przypuszczalnie dawnym ośrodkiem osadniczym, przez co mogły być też starą parafią. Przytoczony wyżej dokument z roku 1242 pozwala wnosić o powstaniu tutaj parafii przed tym rokiem, zapewne na przełomie XII-XIII w.

Dla kolejnych siedmiu parafii dekanatu Pszczyna bardzo trudno odtworzyć początki wsi czy kościoła. Można jedynie wskazać na pewne przesłanki, jak korzystne usytuowanie, czy związki z kolonizacją niemiecką lub na prawie niemieckim.

Jedyna wzmianka sprzed 1325 r. dotyczy wsi Suszec, która wymieniona została w źródłach w 1254 r.¹⁸⁶ Wieś Brzeźce leżała na ważnej drodze handlowej, wiodącej z Wrocławia przez Górny Śląsk do Krakowa i Lwowa oraz z Pragi do Krakowa¹⁸⁷. Wieś Woszczyce położona była na linii łączącej dwie znaczne miejscowości – Żory i Mikołów, jakkolwiek istnienie drogi przechodzącej przez Woszczyce nie jest poświadczone¹⁸⁸. Miedzna, Studzionka i Wisła Mała położone są w odległości około dwóch kilometrów od Wisły, zaś Brzeźce i Ćwiklice około pół kilometra od Pszczynki¹⁸⁹. Wsie Miedzna, Brzeźce, Ćwiklice, Studzionka i Wisła Mała położone są w południowej części dekanatu, na terenie przypuszczalnie niezalesionym w średniowieczu, w pasie dobrych gleb¹⁹⁰. Pozostałe wsie – Woszczyce i Suszec – usytuowane są na nieco gorszych glebach, lecz również na bezleśnym obszarze¹⁹¹.

Wydaje się, że dość pewny jest związek trzech wsi z kolonizacją niemiecką lub na prawie niemieckim. Świadczy o tym nazwa miejscowości lub imię plebana, znane z XIV wieku. W spisach dziesięciny papieskiej za lata 1325-1327 występują dwie nazwy wsi: *Medzwna seu Cuncendof*¹⁹², przy czym druga na-

¹⁸³ *Atlas województwa*, s. 3.

¹⁸⁴ KDM, t. II, s. 64.

¹⁸⁵ CDS, t. VII, cz. 2, s. 90.

¹⁸⁶ *Tamże*, t. VII, s. 1254.

¹⁸⁷ *N o w a k o w a*, dz. cyt., s. 204; *L. Ret.* 1529, s. 49: *Brzeszyce in strata magna eundo versus Zary*.

¹⁸⁸ *Por.* mapa nr 3.

¹⁸⁹ *Tamże*.

¹⁹⁰ *Por.* mapy nr 1, 2 i 3.

¹⁹¹ *Tamże*.

¹⁹² *ACA I*, s. 148.

zwa nie użyta później w żadnym ze znanych źródeł wskazuje na związek z kolonizacją niemiecką. W spisach świętopietrza w 1325 r. Wisła Mała nazywana jest Wisłą. Jednak w przekazach XVI-wiecznych wieś nazywana jest Wisłą Niemiecką¹⁹³, w odróżnieniu od wsi Wisły Polskiej (dziś Wisły Wielkiej). Prawdopodobnie w źródle XIV-wiecznym skrócono nazwę wsi, gdyż we wsi sąsiedniej, Wiśle Polskiej nie było parafii. Można zatem łączyć powstanie wsi Wisły Niemieckiej z kolonizacją niemiecką, być może nazwa osady pochodzi od narodowości ludzi ją zamieszkujących. Prawdopodobnie wcześniej powstała wieś Wisła Polska, a potem wskutek przybycia ludności niemieckiej Wisła Niemiecka. Pleban parafii Brzeźce wymieniony w spisach dziesięciny papieskiej za lata 1325-1327 nosił imię pochodzenia germańskiego *Conradus*¹⁹⁴, co może, ale nie musi, świadczyć o jego pochodzeniu. Gdyby przyjąć, że był on Niemcem, prawdopodobne by było, że ludność osady byłaby tej samej narodowości.

Największe nasilenie kolonizacji niemieckiej na Śląsku nastąpiło w XIII stuleciu¹⁹⁵, zaś na terenie Małopolski w latach 1250-1350¹⁹⁶. Na obszarze sąsiadującego z pszczyńskim dekanatu Oświęcim przypuszczalnie natężenie akcji kolonizacyjnej miało miejsce po 1250 r.¹⁹⁷ Kolonizacja niemiecka była procesem długotrwałym i dlatego stwierdzenie jej związku z jakąś miejscowością jest użyteczne w niewielkim stopniu w datacji miejscowości i parafii.

Na podstawie opisanych powyżej dziesięciu parafii, które istniały na terenie powstałego w 1350 r. dekanatu Pszczyzna trudno określić, kiedy powstały poszczególne parafie, a nawet przedstawić kolejność ich powstawania. Dość pewne jest, że najstarsze parafie dekanatu to Pszczyzna, Mikołów i Lędziny, których powstanie odnieść można do pierwszej połowy XIII w. lub nawet do wieku XII. Chronologia pozostałych parafii dekanatu jest na podstawie dostępnych obecnie źródeł niejasna i początki ich wiążą się najprawdopodobniej z kolonizacją niemiecką.

¹⁹³ Wiz 1720, s. 310.

¹⁹⁴ ACA I, s. 149.

¹⁹⁵ S i l n i c k i, dz. cyt., s. 132.

¹⁹⁶ A. G ą s i o r o w s k i, *Ze studiów nad rozszerzeniem się prawa niemieckiego we wsiach ziemi krakowskiej i sandomierskiej (do 1333 r.)*, „Roczniki Historyczne”, 26(1960), s. 152; K. T y m i e n i e c k i, *Historia chłopów polskich. Schyłek Średniowiecza*, t. II, Warszawa 1966, s. 399.

¹⁹⁷ K u r z e j a, dz. cyt., s. 26.

III. KOŚCIOŁY PARAFIALNE I FILIALNE POWSTAŁE W LATACH 1326-1795

1. Kościoły i kaplice powstałe do 1598 r.

W zapisach wizytacji przeprowadzonej z polecenia biskupa krakowskiego Jerzego Radziwiłła w 1598 r. na terenie dekanatu pszczyńskiego wymieniono dziewiętnaście kościołów, z których dziesięć istniało przed 1325 r., zaś dziewięć, w tym sześć parafialnych i trzy filialne powstało między 1326 a 1598 rokiem¹⁹⁸.

Podstawą datacji nowopowstałych dziewięciu kościołów jest pierwsza wzmianka źródłowa o kościele, bądź jego plebanie oraz elementy dodatkowe, takie jak: okręg parafialny, uposażenie plebana, stosunki dziesięcinne i sytuacja osadnicza¹⁹⁹.

Dla żadnego kościoła nie zachował się dokument fundacyjny lub erekcyjny.

Tab. 4 Pierwsze wzmianki źródłowe o kościołach dekanatu Pszczyna

Parafia lub filia	Pierwsze wzmianki źródłowe o kościele lub plebanie
Mokre	1337 (ACA II, s. 137)
Stara Wieś	1408 ²⁰⁰
Chelm	1410 (Acta Of., v. 4, s. 63)
Góra	1410 (Acta Of., v. 4, s. 56')
Bojszowy	1422 (Acta Of., v. 4, s. 256)
Łąka	1423 (Acta Of., v. 4, s. 302'); 1449 ²⁰¹
Bieruń	1440 (Acta Of., v. 6, s. 118)
Goczałkowice	1442 (Acta Of., v. 8, s. 345)
Tychy	1513 (R. Contr. 1513)

Wydaje się, że najstarszą parafią dekanatu Pszczyna powstałą po 1325 r. była prawdopodobnie parafia w Mokrem – *ecclesia de Mokre*, która pojawiała się nieprzerwanie w spisach świętopietrza w latach 1337-1357²⁰². Nowopowstałe

¹⁹⁸ Wiz 1598, k. 208r – 217v. pomyłkowo wymieniono tam też parafię w Strumieniu – patrz wstęp.

¹⁹⁹ Wiśniewski, *Rozwój sieci*, s. 14-25.

²⁰⁰ Ziwiery, dz. cyt., s. 84

²⁰¹ Tamże, s. 90.

²⁰² ACA II, s. 173-298.

parafie mogły być rejestrowane w najbliższych wykazach świętopietrza lub też dopiero po kilku latach. Świętopietrze było opłatą zryczałtowaną, zaś przekraczające takse sumy były zatrzymywane przez plebanów. Dlatego też nowopowstałe parafie przez pewien czas płaciły świętopietrze na rzecz plebana parafii, z części której została utworzona nowa parafia. To zjawisko mogło być przyczyną opóźnienia w pojawieniu się parafii w wykazach świętopietrza. Inną przyczyną mogła być kumulacja beneficjów, wskutek której jedna osoba płaciła za dwie parafie²⁰³. Parafia Mokre pojawiła się w spisie świętopietrza za 1337 r.; poprzednie wykazy świętopietrza pochodzą z lat 1328, 1334, 1335 i 1336, jednak są one niepełne i oprócz spisu z 1328 r. nie obejmują żadnej parafii z późniejszego dekanatu Pszczyzna²⁰⁴. Trudno stwierdzić, czy brak parafii Mokre w wykazie za 1336 r. jest wynikiem jej nieistnienia czy też niedokładności źródła. Parafia w Mokrem powstała zatem prawdopodobnie między 1328 a 1337 r. Należy również zwrócić uwagę, że ośrodek ten nie został umieszczony w rejestrach dotyczących dziesięciny papieskiej za lata 1350/1351, 1354 i 1355. Nie da się wytłumaczyć przyczyny takiej sytuacji. Mogła ona wynikać z niedokładności źródła, być może z nie znanych powodów parafia ta nie uiszczala dziesięciny. Również w spisach świętopietrza za lata 1373-1374 parafia Mokre nie występowała²⁰⁵. Jako świadek w 1435 r. wystąpił w aktach konsystorza krakowskiego *Albertus commendarius de Mokra*²⁰⁶. Duchowny zwany komendarzem występował zarówno w parafiach wakujących, jak i obsadzonych, pełniąc funkcje zbliżone do wykonywanych przez plebana lub wikariusza. Na terenie diecezji krakowskiej w pierwszej połowie XVI w. w większości wypadków komendarz występował w parafiach wakujących²⁰⁷. W odniesieniu do kościoła w Mokrem można przypuszczać, że przed 1435 r. istniała tam jeszcze parafia, która jednak słabo funkcjonowała i przeżywała znaczne trudności, dlatego posługi duszpasterskie wypełniał w niej komendarz. Być może trudności parafia ta miała już od początku swego istnienia, na co wskazywałoby pominięcie jej w wykazach dziesięciny papieskiej w latach 1350/1351, 1354 i 1355 i w spisach świętopietrza za lata 1373-1374. W 1529 r. meszne z miej-

²⁰³ Wiśniewski, *Rozwój sieci*, s. 12; Szafrań, dz. cyt., s. 19.

²⁰⁴ ACA I, s. 308, 368, 389.

²⁰⁵ T. Gromnicki, *Świętopietrze w Polsce*, Kraków 1908, s. 326.

²⁰⁶ Acta Of., v. 5, s. 141⁷.

²⁰⁷ E. Wiśniewski, *Materiały do stanu liczebnego duchowieństwa i służby kościelnej w diecezji krakowskiej w pierwszej połowie XVI wieku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 18(1969), s. 215.

sowości Mokre pobierał pleban w Mikołowie²⁰⁸, co dowodzi braku kościoła parafialnego w Mokrem, gdyż świadczenie to było płacone plebanowi zarówno za sprawowanie mszy świętej, jak i podstawową opiekę duszpasterską²⁰⁹. W spisach parafii dekanatu Pszczyna z lat 1513, 1527, 1539, 1561 i 1577 nie wymieniono parafii Mokre²¹⁰. Dość prawdopodobne jest jednak, że w tym okresie ludność Mokrego płaciła świętopietrze, gdyż wykazy świętopietrza z lat 1551-1556 wymieniają tę parafię²¹¹. W protokole wizytacji z 1598 r. we wsi Mokre istniała *ecclesia parochialis murata tituli Sancti Laurentii*²¹². Jeśli przyjąć, że spis parafii z 1577 r. oddaje stan rzeczywisty, to parafia w Mokrem zostałaby odnowiona między 1577 a 1598 r., jednak wspomniane wyżej wykazy świętopietrza z lat 1551-1563 zdają się przemawiać za wcześniejszym odnowieniem parafii. Jest to zagadkowa sytuacja, podobnie, jak w XIV w., kiedy to w wykazach świętopietrza wzmiankowano parafię, a w wykazach dziesięciny papieskiej pomijano.

Kolejnym, wzmiankowanym dość wcześnie, jest kościół w Starej Wsi pod wezwaniem św. Jadwigi. Dokument z 1408 r., znany pod postacią odpisu z 1709 r., wspomina kościół przy okazji określania granic pewnego majątku: *bey der Kirchen der lieben Sanct Hedwig*²¹³. Nie wiadomo, czy był to wówczas kościół parafialny czy filialny. W okresie 1513-1577 nie wymieniono parafii Stara Wieś w znanych spisach parafii²¹⁴. Według księgi dochodów beneficjów diecezji krakowskiej z 1529 r. miejscowość Stara Wieś płaciła meszne kościołowi w Pszczynie, co zdaje się świadczyć, że w interesującej nas miejscowości nie było kościoła²¹⁵. Kościół w Starej Wsi pojawił się następnie w źródle z 1598 r., określony jako *ecclesia parochialis tituli Sanctae Hedvigis, prophanata, ecclesiae in Plscina incorporata unam cum illo habens dotem commu-*

²⁰⁸ L. Ret. 1529, s. 197.

²⁰⁹ K. K a c z m a r c z y k, *Ciężary ludności wiejskiej i miejskiej na prawie niemieckim w Polsce XIII i XIV w.*, „Przegląd Historyczny”, 11(1910), s. 157; J. M a t u s z e w s k i, *Missalia-mensalia*, w: *Cultus et cognitio. Studia z dziejów średniowiecznej kultury*, red. S. Kuczyński i in., Warszawa 1976, s. 378; E. W i ś n i o w s k i, *Kolęda-meszne-stołowe na ziemiach polskich. Problem rejonizacji*, w: *Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*, red. D. Gawinowa i in., Warszawa 1991, s. 625.

²¹⁰ R. Contr. 1513, 1527, 1539, 1561, 1577.

²¹¹ G r o m n i c k i, dz. cyt., s. 326.

²¹² Wiz 1598, k. 217r.

²¹³ Z i v i e r, dz. cyt., s. 84.

²¹⁴ R. Contr. 1513, 1527, 1539, 1561, 1577; G r o m n i c k i, dz. cyt., s. 326.

²¹⁵ L. Ret. 1529, s. 143.

*nem*²¹⁶. Trudno stwierdzić, czy włączenie do parafii pszczyńskiej było związane z przejściem kościoła w Starej Wsi przez protestantów, czy też było odbiciem jego filialnego charakteru. W przekazach z XVII i XVIII w. kościół w Starej Wsi był filialnym kościoła w Pszczynie²¹⁷.

W aktach konsystorza krakowskiego po raz pierwszy w 1410 r. został wspomniany *rector ecclesiae in Chelm*²¹⁸. Kolejne wzmianki w tym źródle dotyczące plebanów Chełma pochodzą z lat 1434, 1445, 1451, 1452 i 1457²¹⁹. Pojawia się tu problem, czy wzmianki te dotyczą miejscowości Chełm położonej w dekanacie Pszczyna czy też innej miejscowości o tej samej nazwie. Trzeba zauważyć, że to XV-wieczne źródło nie przyjmuje żadnego porządku w wyliczaniu plebanów i nie ma wcale pewności, że wzmianki te odnoszą się właśnie do interesującej nas parafii. Z pewnością w XV wieku istniał kościół w Chełmie położonym w pobliżu Bochni, gdyż potwierdzony jest on źródłowo od 1198 r.²²⁰ W kilku pozostałych miejscowościach o nazwie Chełm, położonych na terenie diecezji krakowskiej nie było w XV stuleciu kościołów²²¹. Być może w tym okresie istniał już kościół w Chełmie w dekanacie Pszczyna, na co wskazywać mogą zapisy akt konsystorza krakowskiego. Mianowicie, analizując zapis z 1434 r. stwierdzić można, że czterokrotnie pojawił się w nim pleban miejscowości Chełm, najpierw Jan, a później dwukrotnie Marcin i wreszcie znowu Jan; wcześniej w 1410 r. wymieniono zaś plebana Marcina²²². Gdyby przyjąć, że pleban Marcin w przekazach z 1410 i 1434 r. jest tą samą osobą, pleban Jan wymieniony w tym samym okresie byłby plebanem w drugiej parafii Chełm. W latach 1445, 1451 i 1456 pojawił się w tym samym źródle pleban Mikołaj, zaś w przekazach z 1452 i 1454 r. pleban Mikołaj ze Strojnowa²²³. Mimo zbieżności imienia można przypuszczać, że były to dwie różne osoby. Można zatem sądzić, że w źródle wzmiankowani są plebani dwóch parafii Chełm – w dekanacie Pszczyna oraz Bochnia. Pierwsza pewna wzmianka o Chełmie w dekanacie Pszczyna pochodzi z *Księgi uposażeń diecezji krakowskiej* Jana Długosza, wymienia on jednak tylko miejscowość Chełm, jako nale-

²¹⁶ Wiz 1598, k. 216v.

²¹⁷ Wiz 1619, k. 152v; Wiz 1665, k. 365r; Wiz 1720, k. 48.

²¹⁸ Acta Of., v. 4, s. 63.

²¹⁹ Acta Of., v. 1, s. 77, 620, v. 5, s. 74, 77, 91, 120, v. 7, s. 484, 605, v. 9, s. 667, 719.

²²⁰ *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w Średniowieczu*, t. I, cz. 2, red. A. Gąsiorowski i in., Wrocław 1986, s. 330 (dalej: SHG).

²²¹ Tamże, s. 331-338.

²²² Acta Of., v. 4, s. 63, v. 5, s. 74, 77, 91, 120.

²²³ Tamże, v. 1, s. 77, 620, v. 7, s. 484, 605, v. 9, s. 667, 719.

żącą do okręgu parafialnego Lędzin²²⁴. Jeśli przyjąć, że kościół w Chełmie w dekanacie Pszczyna istniał wcześniej, to prawdopodobnie w latach 1470-1480 podupadł. Parafia w Chełmie nie występuje w zachowanych spisach parafii z lat 1513-1577 i spisach świętopietrza z lat 1551-1563²²⁵. W 1598 r. w Chełmie była *ecclesia ad formam parochialis aedificata sine erectione et fundatione*²²⁶. W zapisie wizytacji w 1619 r. stwierdzono, że w Chełmie istnieje *capella instar parochialis ecclesiae aedificata, consecrata de anno 1551*²²⁷. Ta wzmianka stała się podstawą datacji kościoła przyjętej w literaturze, przy czym niektórzy badacze określają rok 1551 jako datę powstania, a inni istnienia kościoła²²⁸. Wzmianki dotyczące przypuszczalnie kościoła w Chełmie z lat 1410-1457 wydają się wskazywać na wcześniejsze istnienie świątyni, lecz można przyjąć tu i drugą datację odnoszącą się do 1551 r. Być może kościół w Chełmie powstał przed 1410 r., podupadł między 1456 a 1470 r. i został odnowiony w 1551 r., jednak daty tej nie potwierdzają spisy parafii z 1561 i 1577 r. oraz z lat 1551-1563.

W 1410 r. w aktach konsystorza krakowskiego po raz pierwszy został wspomniany *rector ecclesiae Gora*²²⁹. Następne wzmianki dotyczą rektorów kościoła i pochodzą z lat 1411, 1421 i 1422; przy czym znamy ich imiona dla 1411 r. – *Klemens rector Gora* i 1422 – *Petrus rector Gora*²³⁰. Następnie od 1433 do 1453 r. wzmiankowani byli plebani – *Laurentius plebanus Gora* w 1433, 1435 i 1438 r. oraz *Clemens plebanus Gora* w 1453 r.²³¹ Według księgi dochodów z 1529 r. Góra płaciła wówczas stołowe plebanowi Miedźnej²³². Stołowe było opłatą na rzecz plebana i służby kościelnej parafii, zatem prawdopodobnie w Górze w tym okresie nie funkcjonował kościół²³³. Pa-

²²⁴ LB, t. I, s. 79; SHG, t. I, cz. 2, s. 331.

²²⁵ G r o m n i c k i, dz. cyt., s. 326; R. Contr. 1513, 1527, 1539, 1561, 1577.

²²⁶ Wiz 1598, k. 210r.

²²⁷ Wiz 1619, k. 150v.

²²⁸ Pierwszy pogląd przyjmują J. Bańka (*Dekanat pszczyński w czasie reformacji protestanckiej i odrodzenia katolickiego na tle stosunków kościelnych Śląska, Chorzów 1937, s. 33*) i L. Musioł (*Dzieje szkół parafialnych w dawnym dekanacie pszczyńskim, Katowice 1933, s. 114.*); zaś drugi pojawił się w *Słowniku Geograficznym Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski i in., t. I, Warszawa 1879, s. 559 (dalej: SGKP) i SHG (t. I, cz. 2, s. 331).

²²⁹ Acta Of., v. 4, s. 56'.

²³⁰ Tamże, v. 4, s. 172', 211, 266.

²³¹ Tamże, v. 5, s. 11, 22', 121', v. 6., s. 6, 388, v. 9, s. 387.

²³² L. Ret. 1529, s. 69.

²³³ K a c z m a r c z y k, dz. cyt., s. 159; M a t u s z e w s k i, dz. cyt., s. 388, W i ś n i o w s k i, *Koleśda*, s. 625.

rafia w Górze nie występuje w zachowanych spisach parafii z lat 1513-1577 i spisach świętopietrza z lat 1551-1563²³⁴. Zapis wizytacji z 1598 r. określał kościół jako filialny parafii w Miedznej: *Capella lignea tituli Sanctae Barbare intra limites parochiae de Miedzwna*²³⁵. Kościół pozostał filialnym do końca XVIII w.²³⁶

Kolejną parafią wymienioną w aktach konsystorza krakowskiego są Bojszowy, pojawiające się w r. 1422: *Albertus plebanus de Bojszowo*²³⁷. Według księgi dochodów z 1529 r. Bojszowy przekazywały dziesięcinę snopową dla plebana w Pszczyńcu, zaś meszne dla kościoła w Lędzinach²³⁸, co wskazywałoby na ich przynależność do parafii w Lędzinach. Parafia nie została wymieniona w przekazach z lat 1513, 1539, 1561 i 1577 oraz w wykazach parafii płacących świętopietrze z lat 1551-1563²³⁹. Od 1598 r. kościół występował w przekazach jako parafialny²⁴⁰. Protokół wizytacji z r. 1665 podaje, że *haec ecclesia est consecrata, erecta ab incolis Boiszowiensibus eo tempore, quo Beronensis ecclesia per haereticos erepta fuerat. Pertinebat enim villa Boiszowy antiquitus ad villam Beronensem [...]*²⁴¹. Zapisy kolejnej wizytacji z 1720 r. dodają więcej szczegółów, a mianowicie, że *haec villa habet ecclesiam parochialem [...] dominus haeres eiusdem villae Joannes Biberstein anno 1581 cum consensu Petri Myszkowski episcopi Cracoviensi extra villam aliquot stadiis distantem extruere curavit*²⁴². W zapisach kolejnej wizytacji z 1792 r. pojawiły się dwie daty: 1580 r., kiedy zbudowano kościół i 1593 r., gdy został on poświęcony²⁴³. Brak parafii w Bojszowach w przekazach w okresie między 1513 a 1577 r. może oznaczać z jednej strony, że kościół był wówczas filialnym, z drugiej, że wybudowano go w 1580 lub 1581 r., jak przekazują źródła wymienione powyżej. Biskup krakowski Piotr Myszkowski rzeczywiście rządził diecezją w r. 1581 i mógł wówczas wyrazić zgodę na budowę kościoła. Jednak nie zachowały się żadne ślady takiej czynności biskupa²⁴⁴.

²³⁴ G r o m n i c k i, dz. cyt., s. 326; R. Contr. 1513, 1527, 1539, 1561, 1577.

²³⁵ Wiz 1598, k. 215v.

²³⁶ Wiz 1619, k. 152v; Wiz 1720, k. 13.

²³⁷ Acta Of., v. 4, s. 256.

²³⁸ L. Ret. 1529, s. 143, 165.

²³⁹ G r o m n i c k i, dz. cyt., s. 326; R. Contr. 1513, 1527, 1539, 1561, 1577.

²⁴⁰ Wiz 1598, k. 211v; Wiz 1619, k. 151r; Wiz 1665, k. 363r; Wiz 1720, k. 10.

²⁴¹ Wiz 1665, k. 363r.

²⁴² Wiz 1720, k. 10.

²⁴³ Wiz 1792, k. 13.

²⁴⁴ Acta actorum, constitutionum [...] Petri Myszkowski, episcopi Cracoviensis [...] ab anno 1577 ad annum 1591 successive actuatorum; L. H a j d u k i e w i c z, H. K o w a l s k a,

W jaki sposób można by wytłumaczyć występowanie plebana parafii w roku 1422? Wydaje się, że jest dość prawdopodobne, iż pierwotnie kościół w Borszowach mógł być parafią, zaś później być może uległ zniszczeniu i utracił prawa parafialne, zaś odzyskał je około 1581 r., dzięki wybudowaniu nowej świątyni przez dziedzica wioski za zgodą biskupa krakowskiego.

Pierwsza wzmianka źródłowa dotycząca kościoła w Łące pochodzi z roku 1423, z akt konsystorza krakowskiego – wymieniony został wówczas *Stanislaus rector Lanky*²⁴⁵. W tym źródle pojawili się następnie wielokrotnie plebani kościoła w latach 1434-1453; w 1434 r. wymieniony został *Damarath plebanus Lanky*, w 1440 i 1444 r. – *Nicolaus plebanus Lanky*, zaś w 1453 r. *Marcus plebanus Lanky*²⁴⁶. Z 1449 r. pochodzi dokument Heleny, księżnej raciborskiej, w którym między świadkami wystąpił Świątosław, pleban łącki²⁴⁷. Według księgi dochodów z 1529 r. ludność Łąki płaciła czynsz kościołowi w Pszczynie²⁴⁸. W spisach parafii z lat 1513 i 1527 Łąka występuje jako filia kościoła w Pszczynie, w 1539 r. brak jej w spisach, a w 1561 i 1577 r. występuje bez określenia jako filia Pszczyny, zatem prawdopodobnie jako samodzielna parafia²⁴⁹. Łąka wyliczona jest w spisach parafii płacących świętopietrze w latach 1551-1563²⁵⁰. Być może zatem kościół w Łące w drugiej połowie XV i pierwszej połowie XVI w. był filialnym Pszczyny, zaś przed rokiem 1551 stał się parafialnym. W protokole wizytacji z 1598 r. występuje w Łące *ecclesia parochialis lignea tituli Sanctae Hedvigis*²⁵¹.

Początki parafii w Bieruniu określane są przez dwa przekazy. W 1440 r. wystąpił w aktach konsystorza krakowskiego *Bartholomeus vicarius de Berun*²⁵². Według przekazu Jana Długosza *ecclesia enim in Byeun noviter est erecta, et est filia ecclesiae in Lyendzini*²⁵³. Opierając się na tym przekazie można przyjąć, że kościół został erygowany jako filialny około roku 1470, choć wzmianka w aktach konsystorza krakowskiego wskazuje na wcześniejsze po-

Myszkowski Piotr, w: PSB, t. XXII, s. 382-390; *Katalogi biskupów krakowskich*, wyd. J. Szymański, w: MPH II, t. X, cz. 2, Warszawa 1974, s. 290, 300, 301, 306.

²⁴⁵ Acta Of., v. 4, s. 302^r.

²⁴⁶ Acta Of., v. 5, s. 78, v. 6, s. 81, 91, 151, v. 8, s. 600, v. 9, s. 428, 478, 533, 574.

²⁴⁷ Z i v i e r, dz. cyt., s. 90.

²⁴⁸ L. Ret. 1529, s. 143.

²⁴⁹ R. Contr. 1513, 1539, 1561, 1577.

²⁵⁰ G r o m n i c k i, dz. cyt., s. 326.

²⁵¹ Wiz 1598, k. 217r.

²⁵² Acta Of., v. 6, s. 117, 118; *Cracovia artificum 1300-1500. Źródła do historii sztuki i cywilizacji w Polsce*, wyd. J. Ptaśnik, t. IV, Kraków 1917, s. 119.

²⁵³ LB, t. II, s. 227.

wstanie świątyni. W 1529 r. ludność miasta Bieruń płaciła meszne plebanowi w Łędzinach, zatem można przyjąć, że kościół w Bieruniu nadal pozostawał kościołem filialnym²⁵⁴. Parafia w Bieruniu nie występuje w zachowanych spisach parafii z lat 1513-1577 i spisach świętopietrza z lat 1551-1563²⁵⁵. Według wizytacji z 1598 r. w Bieruniu był *ecclesia parochialis intra limites parochiae Łędziny iure incorporationis eidem aedificata*²⁵⁶, co zdaje się wskazywać, że ludność korzystała w nim z posług sakramentalnych, aczkolwiek formalnie był on kościołem filialnym. Nie wiadomo, czy w XVII w. kościół był parafialny czy filialny; jako parafialny zapisany został w protokołach wizytacji z 1720 r.²⁵⁷

Parafia w Goczałkowicach wzmiankowana jest po raz pierwszy prawdopodobnie w 1442 r.: *Stephanus plebanus in Goczskogoniczedo*, jeśli przyjmiemy, że tak zapisano nazwę Goczałkowice²⁵⁸. Jest to jedyna wzmianka w aktach konsystorza krakowskiego dotycząca tego kościoła. Parafia w Goczałkowicach pojawiała się następnie w przekazach źródłowych od r. 1513 – występowała w spisach kontrybucji w latach 1513, 1527, 1539, 1561 i 1577 oraz w wykazach świętopietrza za lata 1551-1563²⁵⁹. Również została wymieniona ta parafia w latach 1529²⁶⁰ i 1598²⁶¹. Od 1665 r. kościół goczałkowicki był filią parafii w Pszczynie²⁶². Według Triesta kościół ten zbudowano w 1534 r., nie potwierdza jednak tej opinii żaden przekaz źródłowy²⁶³.

Pierwsza wzmianka źródłowa o kościele w Tychach pochodzi z 1513 r.²⁶⁴ Potem parafia ta występuje w kolejnych spisach parafii z lat 1527, 1537, 1561, 1577 oraz w wykazach parafii płacących świętopietrze z lat 1551-1552²⁶⁵. Tychy jako parafia występowały następnie aż do końca XVIII w.²⁶⁶

²⁵⁴ L. Ret. 1529, s. 294.

²⁵⁵ G r o m n i c k i, dz. cyt., s. 326; R. Contr. 1513, 1527, 1539, 1561, 1577.

²⁵⁶ Wiz 1598, k. 211v.

²⁵⁷ Wiz 1619, k. 152v; Wiz 1665, k. 362v; Wiz 1720, k. 30.

²⁵⁸ Acta Of., v. 8, s. 345.

²⁵⁹ G r o m n i c k i, dz. cyt., s. 326; R. Contr. 1513, 1539, 1561, 1577.

²⁶⁰ L. Ret. 1529, s. 144.

²⁶¹ Wiz 1598, k. 217v.

²⁶² Wiz 1665, k. 365r; Wiz 1720, k. 49.

²⁶³ *Topographisches Landbuch von Oberschlesien*, Breslau 1864, s. 582; M u s i o ł, *Dzieje*, s. 120.

²⁶⁴ R. Contr. 1513.

²⁶⁵ R. Contr. 1527, 1539, 1561, 1577.

²⁶⁶ Wiz 1598, k. 217v; Wiz 1619, k. 153r; Wiz 1665, k. 364v; Wiz 1720, k. 42.

Pierwsze wzmianki źródłowe wyznaczają *terminus ante quem* parafii, jednak można przypuszczać, że większość z dziewięciu parafii powstałych w latach 1325-1598, sięga początkami drugiej połowy XIV lub początku XV w. W niewielkim stopniu w daciej parafii może pomóc analiza ich struktury.

Jednym z elementów charakteryzujących parafię jest okręg parafialny. W wypadku parafii powstałych między 1326 a 1598 r. nie różnicuje on w sposób zasadniczy parafii. Mianowicie dla siedmiu kościołów okręg parafialny w XVI w. był jednowioskowy, zaś w jednym wypadku w jego skład wchodziły dwie wsie²⁶⁷. Wyraźny wyjątek stanowi okręg parafialny Bierunia liczący prawdopodobnie pięć wsi; znany dopiero od 1720 r. liczył wówczas osiem wsi, z których istnienie pięciu jest poświadczane dla XVI w.²⁶⁸ W wypadku trzech kościołów okręg parafialny nie jest określony, lecz ponieważ były to kościoły filialne z uposażeniem tylko z wsi kościelnej można przyjąć, że były to okręgi jednowioskowe. Do okręgu parafialnego Tych zaliczyć można tylko tę osadę, gdyż przypisana do niego w 1720 r. wieś Paprocany w 1598 r. należała do parafii Lędziny²⁶⁹.

Tab. 5. Okręgi parafialne w dekanacie Pszczyna parafii powstałych w latach 1326-1598

Parafia lub filia	Liczba wsi w okręgu parafialnym	Podstawa źródłowa
Bieruń	5	Wiz 1598 ²⁷⁰
Chelm	2	Wiz 1598, k. 211r.
Bojszowy	1	Wiz 1598, k. 213r.
Goczalkowice	1(?)	Wiz 1598, k. 217v.
Góra	1(?)	Wiz 1598, k. 215v.
Łąka	1	Wiz 1720, k. 58.
Mokre	1	Wiz 1720, k. 84; L. Ret. 1529, s. 197.
Stara Wieś	1(?)	Wiz 1598, k. 216v.
Tychy	1	Wiz 1598, k. 217v; Wiz 1720, k. 44.

Analiza najstarszych wzmianek o miejscowościach i roli spełnianej przez te ośrodki może być wykorzystywana dla datacji parafii. W wypadku czterech kościołów najstarsza wzmianka o kościele lub plebanie jest równocześnie naj-

²⁶⁷ Por. tab. nr 4.

²⁶⁸ L. Ret. 1529, s. 165; Wiz 1598, k. 211v; Wiz 1720, k. 32.

²⁶⁹ Wiz 1598, k. 209v; Wiz 1720, k. 44.

²⁷⁰ Patrz przyp. 268.

starszą wzmianką o miejscowości, w wypadku pozostałych pięciu zachowały się wcześniejsze przekazy o miejscowości.

Wśród wymienionych w tabeli pięciu miejscowości tylko jedna, Bieruń, była miastem poświadczonym źródłowo od 1411 r.²⁷¹ Pierwsza wzmianka źródłowa o Bieruniu pochodzi z 1387 r., choć o dokumencie tym wspomina jedynie literatura²⁷². W Bieruniu znajdowało się grodzisko, które było pozostałością po zamku opuszczonym prawdopodobnie już w 1387 r. Zamek, który znajdował się na kopcu, był prawdopodobnie własnością prywatną, nie ma bowiem żadnych wzmianek o kasztelanach bieruńskich²⁷³. Przypuszcza się, że komes Urbanus wymieniony w dokumencie z 1295 r. dotyczącym sołectwa w sąsiednich Lędzinach mógł być kasztelanem bieruńskim. Domysł ten opiera się na przesłance, że komesa tego nie można odnieść do żadnej ze znanych kasztelanii śląskich²⁷⁴. Niezależnie od tego, czy w Bieruniu istniała kasztelania, czy też nie, był to ważny ośrodek polityczny, którego początki prawdopodobnie odnieść można do połowy XIII w. Porównując prawdopodobną w 1534 r. liczbę mieszkańców trzech miast, znajdujących się na terenie dekanatu Pszczyzna, tj. Pszczyzny, Mikołowa i Bierunia można zauważyć znaczną przewagę Pszczyzny z 82 posesjami oraz przewagę Bierunia (34 posesje) nad Mikołowem (26 posesji)²⁷⁵. Przyjmuje się, że istnieje ścisły związek między osadnictwem miejskim a organizacją parafialną. Miasto z reguły miało kościół parafialny, często zaś erekcja parafii zbiegała się z lokacją miejską. Stąd nieraz ustalenie czasu lokacji miasta może stanowić wskazówkę dla datowania początków parafii²⁷⁶. Bieruń, będący miastem przynajmniej od 1411 r., mógł w tym samym czasie być już siedzibą kościoła; pogląd ten uzasadnia też jego położenie na obszarze, gdzie w pobliżu nie było kościoła.

Dwie wsie, Bojszowy i Chełm wzmiankowane są w 1368 r. Są to najstarsze wzmianki o osadach spośród interesujących nas miejscowości. Jednak nie posiadamy żadnych innych przesłanek wskazujących na odgrywanie przez nie ważnej roli w interesującym nas okresie. W wypadku Goczałkowic, gdyby pominąć niezupełnie pewną wzmiankę o plebanie z 1442 r., wiarygodna informacja o kościele pochodzi z 1513 r.; zatem wzmianka z 1444 r. o osadzie znacznie prze-

²⁷¹ J a k i m o w i c z, dz. cyt., s. 23

²⁷² Tamże, s. 24.

²⁷³ Tamże.

²⁷⁴ Tamże.

²⁷⁵ W. D z i e w u l s k i, *Zaludnienie Śląska w końcu XVI wieku i początku XVII wieku*, w: *Studia Śląskie*, red. S. Wysłouch, Poznań 1952, s. 434-436.

²⁷⁶ W i ś n i o w s k i, *Rozwój sieci*, s. 24.

suwałaby jej początki. Dość duża różnica w dacie osady i kościoła jest również w wypadku Tych, gdzie osada wzmiankowana jest w 1467, zaś kościół w 1513 r.

Tab. 6. Najstarsze wzmianki o miejscowościach, w których powstały kościoły w latach 1326-1598

Miejscowość	Wzmianka	Podstawa źródłowa
Bojszowy	1368	Z i v i e r, dz. cyt., s. 72.
Chełm	1368	KDKK, t. II, s. 266; Z i v i e r, dz. cyt., s. 72.
Bieruń	1387	J a k i m o w i c z, dz. cyt., s. 23-24.
Goczałkowice	1444	Z i v i e r, dz. cyt., s. 89.
Tychy	1467	M u s i o ł, <i>Tychy</i> , s. 34.
Mokre*	1337	por. tab. 4.
Stara Wieś*	1408	por. tab. 4.
Góra*	1410	por. tab. 4.
Łąka*	1423	por. tab. 4.

* oznacza, że najstarsza wzmianka źródłowa o tej miejscowości dotyczy kościoła

Przyjmuje się również istnienie związku między metryką osad a ich usytuowaniem na szlakach handlowych lub wodnych, bądź w niewielkiej odległości od tychże. Bieruń umiejscowiony był na szlaku handlowym wiodącym z Wrocławia przez Górny Śląsk do Krakowa i Lwowa oraz z Pragi do Krakowa²⁷⁷. Bojszowy położone są na linii łączącej Pszczybę i Bieruń, a Tychy na linii łączącej Mikołów i Bieruń, jednak nie wiadomo, czy przebiegały tamteży jakieś drogi, choć wydaje się to dość prawdopodobne²⁷⁸. Ponadto Bojszowy leżą nad rzeką Gostynią, zaś Chełm, Góra, Goczałkowice i Łąka w bardzo niewielkiej odległości od Wisły²⁷⁹.

Cztery miejscowości, tzn. Goczałkowice, Góra, Łąka i Stara Wieś położone są w południowej części dekanatu, w pasie lepszych gleb, pozostałe położone są na północy²⁸⁰. Według mapy przedstawiającej warunki naturalne w

²⁷⁷ B o r a s, dz. cyt., s. 47; N o w a k o w a, dz. cyt., s. 204; W y r o z u m s k a, dz. cyt., s. 45.

²⁷⁸ Por. mapy nr 3 i 4.

²⁷⁹ Por. mapy nr 2 i 4.

²⁸⁰ Por. mapy nr 1 i 4.

XVIII w., Bieruń, Bojszowy i Chełm położone były na terenach bagiennych, na takie pierwotne warunki wskazuje też nazwa wsi Mokre²⁸¹.

Na terenie dekanatu pszczyńskiego miał miejsce proces kolonizacji niemieckiej lub na prawie niemieckim. Na związki z tym procesem wskazuje nazwa osady Goczałkowice, wywodząca się od imienia Goczałka, które pochodzi od przerobionego imienia niemieckiego Gottschalk²⁸². Być może zatem pierwszym właścicielem wsi był człowiek pochodzący z Niemiec. Na związek z kolonizacją niemiecką wskazuje także występowanie charakterystycznych form uposażenia plebanów, zwłaszcza mesznego. Meszne płaciła ludność siedmiu z dziewięciu miejscowości, przy czym w dwóch z nich płacono na rzecz plebana parafii w swojej miejscowości a w pozostałych na rzecz innych miejscowości, w których był kościół²⁸³. Ponadto uiszczano stołowe w dwóch wsiach – Górze na rzecz plebana w Miedznej a w Goczałkowicach razem z mesznem na rzecz plebana w Pszczynie²⁸⁴. Tylko w dwóch miejscowościach oddawano dziesięcinę snopową i to równocześnie z mesznem – w Bieruniu z wójtostwa na rzecz parafii w Łędzinach i w Bojszowach na rzecz Pszczyny (gdzie meszne oddawano tu parafii w Łędzinach)²⁸⁵. Stołowe związane jest również z kolonizacją na prawie niemieckim²⁸⁶. Matuszewski jednak uważa, że stołowe było rodzimym wytworem, a pod wpływem kolonizacji stało się daniną okresową²⁸⁷, które to twierdzenie postawił pod znakiem zapytania Wiśniowski²⁸⁸.

Za związane z kolonizacją niemiecką uważano dawniej parafie jednowioskowe, dziś pogląd ten uważa się za częściowo słuszny, i to dla niektórych terenów²⁸⁹. Na terenie sąsiadującego z pszczyńskim dekanatu Oświęcim stwierdzono jednakże jednoznaczny związek między kolonizacją niemiecką lub na prawie niemieckim a parafiami jednowioskowymi²⁹⁰. Znaczna przewaga takich parafii na terenie dekanatu Pszczyna pozostająca w związku z typowymi

²⁸¹ K a c z m a r s k i, K o ś c i k, Ł a d o g ó r s k i, W o s c h, *Śląsk w końcu*.

²⁸² W. T a s z y c k i, *Śląskie nazwy miejscowe*, Katowice 1935, s. 16.

²⁸³ L. R e t. 1529, s. 143, 144, 164, 197.

²⁸⁴ Tamże, s. 69, 144.

²⁸⁵ Tamże, s. 143, 164.

²⁸⁶ W i ś n i o w s k i, *Kołęda*, s. 631; K a c z m a r c z y k, dz. cyt., s. 159.

²⁸⁷ Dz. cyt., s. 376.

²⁸⁸ *Kołęda*, s. 631.

²⁸⁹ T e n ę, *Rozwój organizacji parafialnej w Polsce do czasów reformacji*, w: *Kościół w Polsce*, red. J. Kłoczowski, t. I, Kraków 1966, s. 276.

²⁹⁰ K u r z e j a, dz. cyt., s. 26.

świadczeniami dla kolonizacji niemieckiej, pozwala podejrzewać istnienie w tym wypadku związku z kolonizacją niemiecką.

Pewne możliwości w ustaleniu początków kościołów dają wykazy świętopietrza z XIV wieku, które czasami pozwalają odtworzyć pierwotne okręgi parafialne²⁹¹. W wypadku parafii Mokre, która pojawiła się w wykazach świętopietrza w 1337 r., nie można wykorzystać tego źródła dla określenia, czy parafia ta wyodrębniła się z którejś z sąsiednich parafii. Położenie wsi Mokre najbliżej parafii w Mikołowie mogłoby wskazywać na pierwotną przynależność Mokrego do tej parafii; sytuacja ta znajduje potwierdzenie w przekazach późniejszych, gdyż w 1529 r. Mokre płaciło meszne dla kościoła w Mikołowie. Wykazy świętopietrza pobieranego przez plebana w Mikołowie obejmują jednak lata 1337-1357²⁹², co nie pozwala stwierdzić czy świętopietrze płacone przez Mikołów uległo zmniejszeniu po 1337 r. Parafia Mokre nie została wymieniona w spisach dziesięciny papieskiej, dlatego nie znamy uposażenia plebana w XIV w., uniemożliwia to porównanie z istniejącymi wówczas parafiami.

Oprócz wymienionych powyżej kościołów parafialnych i filialnych w interesującym nas okresie powstały dwie kaplice, w miejscowościach, w których istniał już kościół parafialny – w Pszczynie²⁹³ i Lędzinach²⁹⁴. Pierwszą z nich wymieniono obok kościoła parafialnego w Pszczynie w registrach kontrybucji z 1513 r.²⁹⁵, gdzie wzmiankowano ją jako *capella S. Crucis*²⁹⁶. Następnie kaplica św. Krzyża została wymieniona w księdze dochodów beneficjów z 1529 r.²⁹⁷, oraz w kolejnych wykazach kontrybucji w latach 1539, 1561 i 1577²⁹⁸. Zapisy wizytacji z 1598 i 1619 r. nie wymieniają kaplicy, czego przyczyną był bardzo lakoniczny opis parafii pszczyńskiej, która była w tym okresie przejęta przez protestantów²⁹⁹. Dopiero wizytacja z 1720 r. podaje więcej informacji o kaplicy św. Krzyża, która w tym źródle określona została jako: *ecclesia lignea tituli s. Crucis, antiqutius s. Wolfgangi*³⁰⁰. Świątynia ta nie była poświęcona lecz miała mense z portatyłem – ka-

²⁹¹ Wiśniewski, *Rozwój sieci*, s. 25.

²⁹² ACA II, s. 173-298.

²⁹³ R. Contr. 1513, k. 39v.

²⁹⁴ Wiz. 1598, k. 209v.

²⁹⁵ R. Contr. 1513, k. 39v.

²⁹⁶ Tamże.

²⁹⁷ L. Ret. 1529, s. 144.

²⁹⁸ R. Contr. 1539, 1561, 1577.

²⁹⁹ Wiz 1598, k. 216r.

³⁰⁰ Wiz 1720, k. 47.

mieniem ołtarzowym konsekrowanym, czyli mogła służyć odprawianiu mszy św.³⁰¹

Druga kaplica znajdowała się w Lędzinach i została wspomniana po raz pierwszy w 1598 r.: *est capella in eadem villa tituli Sanctae Annae*³⁰². Następnie kaplicę wymieniają wizytacje z 1619 i 1665 r., dodając przy tym, że nie miała ona uposażenia³⁰³. Dopiero wizytacja z 1720 r. podaje więcej wiadomości o tej świątyni, którą określa jako *capella seu ecclesia filialis lignea tituli s. Annae, in qua est confraternitas s. Annae*³⁰⁴. W zarządzeniach podanych przy wizytacji z 1720 r. polecono odnowić chrzcielnicę oraz cyborium w tej świątyni, a także tam przechowywać święte oleje³⁰⁵.

Tab. 7 Kaplice powstałe w dekanacie Pszczyzna w latach 1327-1598

Miejscowość	Wezwanie kaplicy	Przynależność parafialna	Pierwsza wzmianka źródłowa
Pszczyzna	św. Krzyża	Wszystkich świętych w Pszczynie	1513
Lędziny	św. Anny	św. Klemensa w Lędzinach	1598

Analiza osadnicza i strukturalna parafii nie zaprzecza wyrażonej wyżej opinii, że interesujących nas dziewięć parafii powstało w drugiej połowie XIV i początkach XV w. Ponadto w ciągu XVI w. w Pszczynie i Lędzinach powstały dwie kaplice służące również celom sakralnym.

2. Kościoły i kaplice powstałe w latach 1599-1795

Dla XVII i XVIII w. posiadamy dość dobry obraz parafii dekanatu Pszczyzna dzięki protokołom wizytacji, które przeprowadzono na tym terenie w 1619, 1665 i 1720 r.³⁰⁶ Jednakże wizytacje w 1598 i 1619 r. objęły tylko niewielką część dekanatu Pszczyzna, gdyż większość kościołów została przejęta przez protestantów. Dlatego określenie początków kościołów powstałych w interesują-

³⁰¹ Tamże.

³⁰² Wiz 1598, k. 209v.

³⁰³ Wiz 1619, k. 150r; Wiz 1665, k. 364v.

³⁰⁴ Wiz 1720, k. 35.

³⁰⁵ Tamże, k. 40.

³⁰⁶ Wiz 1619, k. 148v-153v; Wiz 1665, k. 359v-366v; Wiz 1720, k. 1-95.

cym nas okresie nie może być ściśle, tym bardziej, że nie zachował się żaden dokument fundacyjny czy erekcyjny kościoła.

W zapisie wizytacji z 1665 r. wymieniono dwa nowe kościoły o charakterze filialnym. Pierwszym z nich był znajdujący się wówczas w Mikołowie *ecclesia s. Nicolai in suburbio sita*³⁰⁷. W wizytacji z 1720 r. świątynię tę określono jako kaplicę³⁰⁸. Kościół, bądź kaplica pod wezwaniem św. Mikołaja, nie został wymieniony w protokole wizytacji z 1598 r., zatem powstał prawdopodobnie między 1598 a 1665 r. Nie wiadomo, jakie funkcje spełniała ta świątynia; była ona położona na podgrodzium, co wskazywać może na to, że prawdopodobnie było to miejsce kultu religijnego dla mieszkańców podgrodzia. Jednak według wizytacji z 1720 r. Kościół ten był zniszczony i nie miał uposażenia³⁰⁹.

Drugą świątynią wymienioną w wizytacji z 1665 r. jest kościół filialny w Grzawie, należącej do parafii Miedzna – *in hac parochia in villa Rdzawa est ecclesia filialis*³¹⁰. Według wizytacji z 1720 r. nosił on wezwanie Ścięcia św. Jana³¹¹. W kościele w Grzawie znajdowała się mensa z kamieniem ołtarzowym oraz cyborium, lecz nie przechowywano tam Najświętszego Sakramentu³¹². Pierwsza wzmianka o miejscowości Grzawa pochodzi z księgi uposażeń beneficjów diecezji krakowskiej z 1529 r.³¹³ Wówczas pleban w Miedznej pobierał meszne z Grzawy³¹⁴, co dowodzi, że należała ona od początku do okręgu parafialnego Miedznej. Grzawa położona jest około półtora kilometra na południe od Miedznej i około jednego kilometra na północ od rzeki Wisły³¹⁵.

Kolejne trzy kaplice wymienione są dopiero w protokole wizytacji z 1720 r. W Bieruniu istniała wtedy, obok kościoła parafialnego *capella extra oppidum tituli s. Valentini*³¹⁶. Kaplica ta nie została wspomniana w zapisie wizytacji z 1665 r.³¹⁷, powstała zatem w okresie między 1665 a 1720 r. Bieruń był, obok Pszczyny i Mikołowa, trzecim miastem na terenie dekanatu, kościół parafialny powstał tutaj prawdopodobnie w końcu XIV w. W kaplicy

³⁰⁷ Wiz 1665, k. 362r.

³⁰⁸ Wiz 1720, k. 19.

³⁰⁹ Tamże, k. 24.

³¹⁰ Wiz 1665, k. 363r.

³¹¹ Wiz 1720, k. 13 – zapisano tu: *in villa Rdzawa est ecclesia filialis ecclesiae in Miedzna tituli Decollationis s. Joannis*.

³¹² Tamże, k. 13.

³¹³ L. Ret. 1529, s. 69.

³¹⁴ Tamże.

³¹⁵ K a c z m a r s k i, K o ś c i k, Ł a d o g ó r s k i, W o s c h, *Śląsk w końcu*.

³¹⁶ Wiz 1720, k. 31.

³¹⁷ Wiz 1665, k. 362r.

św. Walentego znajdował się w 1720 r. obraz św. Walentego i mensa z kamieniem ołtarzowym³¹⁸.

Również w 1720 r. wymieniono murowaną kaplicę pod wezwaniem św. Katarzyny w Orzeszu, miejscowości należącej do parafii w Woszczycach³¹⁹. Wieś Orzesze wzmiankowana była po raz pierwszy w 1529 r., jako płacąca meszne kościołowi w Woszczycach³²⁰. Orzesze położone jest pomiędzy miejscowościami Mokre i Woszczyce, przy czym odległość od Mokrego (około 6 kilometrów) jest mniejsza niż od Woszczyc (około 8 kilometrów)³²¹. Zastanawia zatem, dlaczego Orzesze należało do okręgu parafialnego Woszczyc. Być może miało to związek z położeniem wsi na drodze prowadzącej z Woszczyc do Gliwic, podczas gdy dostęp do Mokrego był utrudniony przez lasy³²².

Tab. 8. Świątynie powstałe w okresie 1599-1795 na terenie dekanatu Pszczyna

Miejscowość	Wezwanie świątyni	Przynależność parafialna	Pierwsza wzmianka źródłowa
Mikołów	św. Mikołaja	św. Wojciecha w Mikołowie	1665
Grzawa	Ścięcia św. Jana	Miedzna	1665
Bieruń	św. Walentego	św. Bartłomieja w Bieruniu	1720
Mikołów	św. Anny	św. Wojciecha w Mikołowie	1720
Orzesze	św. Katarzyny	Woszczyce	1720
Pszczyna	* kaplica różańcowa	Wszystkich Świętych w Pszczynie	1720
Pszczyna	* kaplica grobowa	Wszystkich Świętych w Pszczynie	1720

* oznacza zamiast wezwania kaplicy spełniane przez nią funkcje

W Mikołowie wymieniono w wizytacji z 1720 r. kaplicę św. Anny – przy opisie kościoła parafialnego zapisano: *ad hanc ecclesiam pertinent 2 capellae, que sunt extra oppidum sitae. Una s. Nicolai, altera s. Annae*³²³. W Mikołowie zatem, obok kościoła św. Wojciecha powstałego prawdopodobnie w XIII w. i świątyni św. Mikołaja powstałej przed 1665 r., istniała przed 1720 r. trzecia świątynia. Nie wiadomo, jakim konkretnie celom służył ten

³¹⁸ Wiz 1720, k. 31.

³¹⁹ Wiz 1720, k. 70 – zapis brzmi: *capella sub hac parochia est murata in villa Orzesze tituli s. Catharinae*.

³²⁰ L. Ret. 1529, s. 339.

³²¹ K a c z m a r s k i, K o s c i k, Ł a d o g ó r s k i, W o s c h, *Śląsk w końcu*.

³²² Tamże.

³²³ Wiz 1720, k. 19.

obiekt sakralny. Wizytacja z 1720 r. wspomina, że zarówno kaplica św. Mikołaja, jak i św. Anny były opuszczone i zniszczone³²⁴, jednakże w zaleceniach powizytacyjnych polecono odnowienie kaplicy św. Anny (nie wspominając przy tym o kaplicy św. Mikołaja). Można zatem przypuszczać, że kaplica św. Anny, która powstała później, była mniej zniszczona i że właśnie to miejsce, obok kościoła parafialnego, miało zaspokajać w przyszłości religijne potrzeby mieszkańców Mikołowa.

Oprócz przedstawionych powyżej nowopowstałych świątyń, w 1720 r. istniały dwie kaplice w Pszczynie o specyficznych funkcjach. Jedną z nich to *capella rosariana, ad septentrionem murata*, w której członkowie Bractwa Różańcowego odmawiali różaniec³²⁵. Wizytacja z 1720 r. nie podaje, czy kaplica ta spełniała inne funkcje³²⁶.

Ponadto w Pszczynie istniała *alia capella murata versus meridem in qua nullum est altare, sed inferius sepulchrum in quo sepeliebantur lutheranorum cadavera in tumbis stanneis de domo comitum in Promnicz*³²⁷. Była to zatem kaplica spełniająca funkcje grobowca rodziny książęcej.

Po 1598 r. na terenie dekanatu pszczyńskiego nie powstała żadna nowa parafia. W tym okresie utworzono tutaj siedem nowych świątyń, przy czym tylko dwie – w Orzeszu i Grzawie – w miejscowościach, w których nie było dotąd obiektów sakralnych. Większość nowopowstałych świątyń była umiejscowiona zatem w starych ośrodkach kościelnych (były to równocześnie miasta dekanatu – Pszczyna, Mikołów i Bieruń).

IV. ZMIANY W SIECI PARAFIALNEJ W OKRESIE REFORMACJI I ODRODZENIA KATOLICKIEGO

W ciągu XVI i XVII w. na terenie dekanatu pszczyńskiego miały miejsce pewne zmiany w sieci parafialnej związane z reformacją. Urzędowe zaprowadzenie protestantyzmu na ziemi pszczyńskiej, zaś na początku w samej Pszczynie, nastąpiło za księcia Karola Promnica w r. 1568³²⁸. Władca ten zwolnił 30 sierpnia 1568 r. księdza Bartłomieja Warszawskiego, który musiał się zrzec „dobrowolnie i niezmuszony parafii pszczyńskiej i prawa do jej dochodów,

³²⁴ Tamże, k. 25.

³²⁵ Tamże, k. 47.

³²⁶ Tamże.

³²⁷ Tamże.

³²⁸ B a n k a, dz. cyt., s. 22.

wobec księży dekanatu, urzędników książeńcych i notariusza³²⁹. W podobny sposób książe spowodował opuszczenie innych parafii ziemi pszczyńskiej, nad którymi sprawował prawo patronatu³³⁰. Pierwszym pastorem parafii pszczyńskiej został Marcin Trinecin, który pełnił tę funkcję w latach 1569-1577, siebie zaś nazywał dziekanem³³¹. Jednak dopiero w 1577 r. Karol Promnic mianował dla wszystkich parafii osobnego dziekana, Macieja Praetoriusa³³².

W 1598 r. na terenie dekanatu znajdowało się dziewiętnaście kościołów parafialnych i filialnych oraz dwie kaplice. Możemy stwierdzić, że prawie wszystkie parafie przeszły wówczas na protestantyzm. W stosunku do dwunastu parafii protokół wizytacji stwierdza wyraźnie: *ecclesia parochialis prophanata est*³³³. Były to kościoły w Bieruniu, Brzeźcach, Goczałkowicach, Górze, Łące, Miedźnej, Mikołowie, Mokrem, Pszczynie, Starej Wsi, Suszcu i Wiśle Małej³³⁴. W wypadku trzech parafii nie użyto powyższego zapisu, ale można sądzić, że również panował w nich protestantyzm, gdyż sakramenty sprawowali tam niekatolicki duchowni. Tak było w kościołach w Bojszowach, Studzionce i Tychach³³⁵. W Woszczycach kościół określony jest jako *semiprophanata*, gdyż był zarządzany przez niejakiego Galla z Rybnika, kapłana katolickiego tylko z nazwy, który ożenił się, miał dzieci i sprawował sakramenty dla katolików i protestantów³³⁶. W dwóch kościołach – w Chełmie i Ćwiklicach przebywali w tym czasie apostaci³³⁷. Apostatami określano w protokołach wizytacji zbiegów zakonnych, którzy nie byli jednak odstępcami od wiary, lecz opuścili klasztor bez pozwolenia przełożonych zakonu i bez zamiaru powrotu³³⁸. Również parafia pod wezwaniem św. Klemensa w Lędzinach pozostawała kato-

³²⁹ Tamże, s. 24

³³⁰ Tamże. Trzeba jednak zauważyć, że książe pszczyński był patronem 13 na 19 świątyń (por. rozdz. V). Nie daje się jednak zauważyć ścisłego związku między parafiami, które przeszły na protestantyzm a ich patronami. Związek taki jest uchwytty jedynie w wypadku parafii Chełm, której patronem był biskup krakowski i która pozostała katolicką.

³³¹ B a n k a, dz. cyt., s. 26.

³³² Tamże, s. 27.

³³³ Wiz 1598, k. 207v-217v.

³³⁴ Tamże.

³³⁵ Tamże.

³³⁶ Wiz 1598, k. 217r. – *administratur per Gallum a Rybnik praesbyterum verbo catholicum sed re haereticum, uxoratum, prolem habentem, qui passim sacramenta tam haereticis quam catholicis administrat.*

³³⁷ Tamże, k. 211r, 214v.

³³⁸ E. W y c z a w s k i, *Studia nad wewnętrznymi dziejami kościelnymi w Małopolsce u schyłku XVI wieku*, „Prawo Kanoniczne”, 7(1964), z. 1-2, s. 62.

licka, chociaż i tu, w kaplicy św. Anny *haeresiarcha concionatus est*³³⁹. Zatem szesnaście z dziewiętnastu świątyń dekanatu Pszczyna przeszło w ręce protestantów.

Protokół wizytacji z 1619 r. daje obraz powolnego cofania się wpływów reformacji w dekanacie Pszczyna. W tym to roku oprócz Chełma, Ćwiklic i Łędzin katolicka była już też parafia w Bojszowach³⁴⁰. W pozostałych parafiach nadal sakramentów udzielali duchowni protestanci³⁴¹.

Punktem zwrotnym w historii reformacji w dekanacie pszczyńskim był rok 1628, choć i przedtem nie brakowało prób biskupów krakowskich, aby odzyskać zabrane parafie dekanatu³⁴². W roku 1628 przybył do Pszczyny sufragan krakowski i chciał przemawiać na rynku do mieszkańców, jednak książę pszczyński na to nie zezwolił³⁴³. Pismo z sierpnia 1628 r. wysłane przez kanonika Erazma Kretkowskiego z Krakowa do dziekana pszczyńskiego i konwentu pastorów także niczego nie zmieniło³⁴⁴. Tymczasem w miesiąc później nastąpiło rozwiązanie konwentu i wydalenie pastorów. Przyczyną był stosunek Ślązaków do wojsk Mansfelda w czasie wojny trzydziestoletniej – pomagali oni wojskom protestanckim, co uznano za bunt przeciw cesarzowi. W Pszczynie odbywały się procesy winnych³⁴⁵. Kiedy więc otworzyły się możliwości na odzyskanie kościołów, biskup krakowski napisał do cesarza, by zwrócono mu zabrane świątynie. 13 IX 1628 r. wydano w Bytomiu dekret mówiący, że predykanci muszą opuścić ziemię pszczyńską w ciągu dwóch tygodni³⁴⁶. Nad dopilnowaniem wykonania zarządzenia czuwały komisje cesarskie, które objeżdżały teren i zamykały kościoły odbierając klucze, by je wydać dopiero duchownym katolickim³⁴⁷. Bardzo wielu pastorów zostało jednak na ziemi pszczyńskiej, jak to wynika ze skarg księży katolickich. W najbliższym czasie stosunki religijne nie wróciły jednak do stanu przedreformacyjnego i Pszczyna ciągle była terenem tarć wyznaniowych³⁴⁸.

³³⁹ Wiz. 1598, k. 207v, 209v.

³⁴⁰ Wiz 1619, k. 150r-152r.

³⁴¹ Tamże, k. 148v-153r.

³⁴² B a n k a, dz. cyt., s. 58.

³⁴³ Tamże.

³⁴⁴ Tamże.

³⁴⁵ Tamże.

³⁴⁶ Tamże, s. 59.

³⁴⁷ J. L e s z c z y ń s k i, K. P i w o w a r s k i, *Pod znakiem wojny i restauracji katolickiej*, w: *Historia Śląska*, oprac. J. Gierowski i in., t. I, cz. 3, Wrocław 1963, s. 346.

³⁴⁸ B a n k a, dz. cyt., s. 59-61.

W marcu 1630 r. zwrócił się biskup krakowski do księcia pszczyńskiego, by dla zamkniętych kościołów prezentował kapłanów katolickich; było to daremne polecenie, gdyż można było przewidzieć, że książe protestant nie skorzysta z tego prawa. Wysłanych i ustanowionych przez kurię krakowską księży książe pszczyński nie uznawał. W Pszczyńcu został instytuowany w 1630 r. ksiądz dziekan Bloch z Żywca, jednak kluczy do kościoła mu nie wydano, nie chciano bowiem płacić dziesięcin, został on nawet pobity przez ludność. Książe w sprawach spornych stawał zawsze po stronie protestantów³⁴⁹.

Według Bańki i Musioła już w 1628 r. przywrócono katolicyzm w parafii w Mikołowie i Woszczycach³⁵⁰, 1634 r. restaurowano katolickie parafie w Bieruniu i Tychach³⁵¹, a w 1644 r. w Mokrem³⁵². O trzech parafiach wiadomo, że pomimo zamknięcia kościołów w 1628 r., pastory powrócili tam później i katolicyzm przywrócono dopiero po ich usunięciu. Taka sytuacja była w Łące, gdzie w 1638 r. otwarto kościół dla nabożeństw katolickich, jednak w latach 1643-1654 ponownie zajęli go pastory protestanci³⁵³. Podobnie było w Suszcu, gdyż mimo że kościół stał się katolickim w 1628 r., w okresie 1650-1654 opanowali go ponownie protestanci³⁵⁴. W Miedznej kościół był zamknięty od 1628 r., w latach 1630-1635 przygodne nabożeństwa odprawiał tam katolicki dziekan pszczyński; gdy w 1635 r. usiłował on wprowadzić do kościoła osobnego plebana, księdza Iwanickiego, ludność zatarasowała kościół i pobiła obu księży³⁵⁵. Ostatecznie kościół w Miedznej otwarto dla nabożeństw katolickich w 1650 r.³⁵⁶ W kościele w Brzeźcach aż do 1654 r. przebywał pastor ewangelicki Jan Lasitius; w Studzionce od 1657 r. przebywał kapłan katolicki a w Wiśle Małej kościół zamknięty był do 1662 r., wtedy plebanem ustanowiono księdza Walentego Biencyckiego³⁵⁷.

Pomimo że w 1665 r. wszystkie kościoły znajdowały się w rękach plebanów katolickich, protokół wizytacji podaje tylko siedem parafii, w których nie było protestantów, a mianowicie: Bieruń, Bojszowy, Chełm, Ćwiklice, Lędziny,

³⁴⁹ Tamże.

³⁵⁰ Tamże, s. 72; M u s i o ł, *Dzieje*, s. 191.

³⁵¹ M u s i o ł, *Dzieje*, s. 105, 182.

³⁵² B a Ń k a, dz. cyt., s. 72.

³⁵³ Tamże, s. 70.

³⁵⁴ Tamże, s. 72-73.

³⁵⁵ M u s i o ł, *Dzieje*, s. 132.

³⁵⁶ Tamże.

³⁵⁷ B a Ń k a, dz. cyt., s. 36, 62, 65, 73.

Mikołów i Mokre³⁵⁸. Według wizytatora więcej katolików niż protestantów było w trzech parafiach: Łące, Miedznej i Woszczycach³⁵⁹. W czterech parafiach, to jest w Brzeźcach, Suszcu, Tychach i Wiśle Małej, przeważała liczba ludności protestanckiej nad katolicką³⁶⁰. W wypadku parafii w Pszczynie w zapisie z 1665 r. brak jest informacji, czy są w tej miejscowości protestanci; choć stwierdzono tam, że pleban *pro dote ecclesiae suae habet agros magna ex parte divisus inter haereticos*³⁶¹. Musioł podaje dość dokładne liczby odnoszące się do protestantów w osadach parafii Pszczyna w 1662 r. – zatem w samym mieście katolicy stanowili tylko jedną trzecią ludności, w Goczalkowicach większość mieszkańców, w Studzienicach 50 osób, w Jankowicach 40, w Starej Wsi 22, w Piasku 19, w Radostowicach 15, w Czarkowie 4, a w Kobiórze był tylko jeden katolik (nie znana jest jednak liczba wszystkich mieszkańców tych wsi)³⁶².

W zapisach wizytacji z 1720 r. dla 80 % parafii (czyli dla 12 z 15) podano liczbę katolików i protestantów (jeśli w tej parafii byli)³⁶³. W siedmiu parafiach z pewnością część ludności pozostała protestantami – najwięcej było ich w Pszczynie – około 30%, tj. 550 osób³⁶⁴. W Wiśle Małej protestanci stanowili 15% ludności, czyli 56 osób³⁶⁵, zaś w Suszcu było 100 protestantów, czyli 13% ludności³⁶⁶. W pozostałych miejscowościach protestanci tworzyli nieliczne grupy, i tak w Ćwiklicach była to rodzina młynarza³⁶⁷; w Kopcio-
wicach, należących do parafii w Chełmie, właściciel wsi Stolcz z rodziną, czyli 9 osób³⁶⁸; w Rdzawie, będącej filią parafii w Miedznej, byli dwaj protestanci³⁶⁹. W Tychach liczba protestantów nie jest określona³⁷⁰. Mimo zamkniętych od 1628 r. kościołów część ludności trwała zatem przy protestantyzmie. Zresztą, jak wspomniano wyżej, część kościołów wróciła w ręce protestantów. Poza tym w Pszczynie aż do 1654 r. pastory zajmowali trzy filialne kościoły

³⁵⁸ Wiz 1665, k. 361v-363r.

³⁵⁹ Tamże, k. 359v-363r.

³⁶⁰ Tamże, k. 360v-364v.

³⁶¹ Wiz 1665, k. 364v.

³⁶² M u s i o ł, *Pszczyna*, s. 326-327.

³⁶³ Wiz 1720, k. 1-95.

³⁶⁴ Tamże, k. 49.

³⁶⁵ Tamże, k. 78.

³⁶⁶ Tamże, k. 93.

³⁶⁷ Tamże, k. 28.

³⁶⁸ Tamże, k. 5.

³⁶⁹ Tamże, k. 15.

³⁷⁰ Tamże, k. 44.

– św. Jadwigi i św. Krzyża w Pszczynie i św. Jerzego w Goczałkowicach³⁷¹. W 1661 r. zamknięto ostatni ośrodek protestantyzmu w ziemi pszczyńskiej – kapliczkę zamkową w Pszczynie³⁷². Najbliższy zbór protestancki istniał od 1709 r. w Cieszynie, być może tam protestanci z terenu dekanatu uczestniczyli w nabożeństwach, choć jest to dość wątpliwe ze względu na znaczną odległość liczącą od około 25 do 55 km, w zależności od miejscowości³⁷³. Dopiero w 1742 r. zbudowano zbór ewangelicki w Pszczynie i był to przez następne 100 lat jedyny zbór na terenie dekanatu³⁷⁴.

Tab. 9 Przebieg reformacji w dekanacie pszczyńskim w XVI – XVIII w.

Parafia	Przebieg reformacji w parafiach dekanatu
Lędziny	parafia katolicka
Ćwiklice	parafia katolicka
Chełm	parafia katolicka
Bojszowy	protest. w latach 1568-1619
Mikołów	protest. w latach 1569-1628
Woszycy	protest. w latach 1569-1628
Bieruń	protest. w latach 1568-1634
Tychy	protest. w latach 1568-1634
Mokre	protest. w latach 1568-1644
Łąka	protest. w latach 1568-1638 i 1643-1654
Suszec	protest. w latach 1568-1628 i 1650-1654
Miedźna	protest. w latach 1568-1628, zaś kościół zamknięty do 1650 r.
Brzeźce	protest. w latach 1568-1654
Wisła Mała	protest. w latach 1568-1628, zaś kościół zamknięty do 1662 r.
Studzionka	protest. od 1568 najdłużej do 1657 r.
Pszczyna	kościół przejęty przez protestantów w l. 1568-1628, kapliczka protest. do 1661 r.
Góra	kościół protest. od 1568 co najmniej do 1619 r. – filia parafii Miedźna
Stara Wieś	kościół protest. w l. 1568-1654, filia Pszczyny w 1619-1665
Goczałkowice	kościół protest. w l. 1568-1654, filia Pszczyny w 1619-1665

Okres reformacji i odrodzenia katolickiego przyniósł zmiany w charakterze dwóch kościołów – z parafialnych stały się one filialnymi. Kościół w Starej Wsi, który w wizytacji z 1619 r. określony został jako parafialny, w 1665

³⁷¹ M u s i o ł, *Pszczyna*, s. 326-327.

³⁷² B a ń k a, dz. cyt., s. 74.

³⁷³ Tamże, s. 77.

³⁷⁴ Tamże.

i 1720 r. był już filialnym parafii w Pszczynie³⁷⁵. Podobna sytuacja była w wypadku kościoła w Goczałkowicach – opisywany był on od 1665 r. przy parafii Pszczyna jako jej filia³⁷⁶.

Mimo trwania przez przynajmniej 60 lat – według aktów prawnych od 1568 do 1628 r., a w niektórych miejscowościach znacznie dłużej, reformacja nie przyniosła prawie żadnych trwałych zmian w sieci parafialnej dekanatu Pszczyna. Nie doszło do zaniku żadnej parafii, jedynie dwa kościoły z parafialnych stały się filialnymi.

V. OKRĘGI PARAFIALNE

Pełne zestawienie okręgów parafialnych dekanatu Pszczyna można odtworzyć na podstawie protokołu wizytacji z 1720 r. Wówczas to na terenie dekanatu było piętnaście parafii³⁷⁷. Dla dwóch z nich – Mikołowa i Brzeźc – nie podano okręgu parafialnego – jest jednak możliwość odtworzenia go na podstawie okręgu uposażeniowego³⁷⁸.

W 1720 r. średni okręg parafialny liczył pięć miejscowości. Najwięcej wsi należało do parafii Pszczyna i Mikołów – 10, Miedzna – 9, Bieruń i Woszczyce – 8. Powyżej średniej były też okręgi parafialne Łędzin i Suszca – 6 wsi. Małe, liczące trzy wsie były okręgi parafii Bojszowy i Brzeźce. Dwuwioskowe parafie to Chełm, Ćwiklice, Mokre i Tychy zaś jednowioskowe – Łąka i Wisła Mała. Zatem prawie połowa parafii dekanatu (siedem z piętnastu) miała okręgi powyżej średniej, a pozostała część poniżej średniej³⁷⁹.

Wyraźnie rysuje się związek między wiekiem parafii a okręgiem kościelnym. Wśród najstarszych, powstałych przed 1325 r. parafii średni okręg liczył około sześciu wsi, zaś wśród młodszych – powstałych między 1326 a 1795 r. – tylko trzy wsie.

Protokół wizytacji z 1720 r. nie określa okręgów parafialnych Mikołowa i Brzeźc. Pleban kościoła w Mikołowie miał uposażenie w Piotrowicach (meszne), Zarzeczcu (meszne), Podlesiu (meszne i stołowe), Wilkowyjach (czynsz), Wyrach (meszne i stołowe), Gostyniu (stołowe), Łaziskach Dolnych (meszne, stołowe i czynsz), Łaziskach Średnich (meszne), Łaziskach Górnych (meszne)

³⁷⁵ Wiz 1619, k. 152v; Wiz 1665, k. 363r; Wiz 1720, k. 48.

³⁷⁶ Wiz 1619, k. 153r; Wiz 1665, k. 363r; Wiz 1720, k. 56.

³⁷⁷ Wiz 1720, k. 1-93.

³⁷⁸ Patrz niżej.

³⁷⁹ Wiz 1720, k. 1-93.

oraz dziesięcinę kmiecią w Przeczycach, Toporowicach i Targoszycach³⁸⁰. Dziesięciny z ostatnich trzech wymienionych miejscowości zostały darowane plebanowi kościoła mikołowskiego w 1266 r. (lub trochę później) przez biskupa krakowskiego³⁸¹. Z pewnością wsie te nie należały do okręgu parafialnego Mikołowa, gdyż wchodziły w skład dekanatu Bytom, położonego na północ od dekanatu pszczyńskiego, zaś w 1529 r. w Targoszycach istniał kościół parafialny³⁸². Pozostała część okręgu uposażeniowego tworzyła niewątpliwie okręg parafialny, gdyż pleban z Mikołowa pobierał w nim daniny tylko jemu przynależne (meszne, stołowe) z tytułu pracy duszpasterskiej. Jedynie w odniesieniu do wsi Wilkowyje istnieją pewne wątpliwości, gdyż płacono stamtąd plebanowi Mikołowa czynsz. Za przynależnością do parafii w Mikołowie przemawia jednak fakt, że osada ta nie wchodziła w skład okręgu parafialnego innego kościoła, położona była w odległości 3 kilometrów od Mikołowa³⁸³.

Tab. 10. Miejscowości okręgów parafialnych w dekanacie Pszczyzna w 1720 r. oraz miejscowości istniejące w XVI w.

Lp.	Parafia	Miejscowości okręgu par. w 1720 r.	Miejscowości okręgu par. istniejące w XVI w. lub okręg par. oraz podstawa źródeł.
1	Pszczyzna <i>Wiz 1720, k. 56.</i>	Pszczyzna A-Poreba B-Radostowice C-Stara Wieś – 16 D-Czarków E-Kobiór F-Piasek G-Studzieniec H-Jankowice I-Goczalkowice-18 (10 miejscowości)	<i>L. Ret. 1529, s. 143.</i> - istniały wtedy wszystkie miejscowości

³⁸⁰ Tamże, k. 10.

³⁸¹ MPH, t. X, cz. 2, s. 181.

³⁸² L. Ret. 1529, s. 114.

³⁸³ Por. mapa nr 2.

Lp.	Parafia	Miejscowości okręgu par. w 1720 r.	Miejscowości okręgu par. istniejące w XVI w. lub okręg par. oraz podstawa źródeł.
2	Mikołów (okr. uposaż) <i>Wiz 1720, k. 19-21.</i>	Mikołów A-Piotrowice B-Zarzeczce C-Podlesie D-Wilkowyje E-Wyry F-Gostyń G-Łaziska Dolne H-Łaziska Średnie I-Łaziska Górne (10 miejsc.)	<i>L. Ret. 1529, s. 197.</i> - istniały wtedy: Zarzeczce(Uniczow) Wyry Łaziska Mokre
3	Lędziny <i>Wiz 1720, k. 39.</i>	Lędziny A-Krasowy B-Ściernie (Hołdunów) C-Smardzowice D-Imielin E-Goławiec (6 miejsc.)	<i>Wiz 1598, k. 209v.</i> Chełm Paprocany Urbanowice (por. Bieruń i Chełm w 1720r.)
4	Miedzna <i>Wiz 1720, k. 15.</i>	Miedzna A-Międzyrzecze B-Frydek C-Wola D-Gilowice E-Góra -17 F-Zawadka G-Grzawa -19 H-Brzostówka(?) (9 miejsc.)	<i>L. Ret. 1529, s. 69.</i> - istniały wtedy: Międzyrzecze Wola Góra Zawadka Grzawa
5	Brzeźce (okr. uposaż) <i>Wiz 1720, k. 65.</i>	Brzeźce A-Kobielice B-Wisła Wielka (3 miejsc.)	<i>L. Ret. 1529, s. 144.</i> - istniała wtedy: Wisła Wielka (W. Polska)

Lp.	Parafia	Miejscowości okręgu par. w 1720 r.	Miejscowości okręgu par. istniejące w XVI w. lub okręg par. oraz podstawa źródeł.
6	Woszczyce <i>Wiz 1720, k. 72.</i>	Woszczyce A-Palowice B-Zawada C-Orzesze -20 D-Gardawice E-Mościska F-Zgon G-Królówka (8 miejsc.)	<i>L. Ret. 1529, s. 339.</i> - istniały wtedy: Palowice Zawada Orzesze Gardawice Zgon
7	Suszec <i>Wiz 1720, k. 93.</i>	Suszec A-Kryry B-Mizerów C-Rudziczka D-Kleszczów E-Podlesie(?) (6 miejsc.)	<i>L. Ret. 1529, s. 145.</i> - istniały wtedy: Kryry Mizerów Kleszczów
8	Ćwiklice <i>Wiz 1720, k. 82.</i>	Ćwiklice A-Rudołtowice (2 miejsc.)	<i>Wiz 1598, k. 215r.</i> Ćwiklice Rudołtowice
9	Wisła Mała <i>Wiz 1720, k. 79.</i>	Wisła Mała (1 miejsc.)	Par. wzmiankowana w 1325 r.
10	Mokre <i>Wiz 1720, k. 84.</i>	Mokre A-Sośnia Góra (2 miejsc.)	<i>L. Ret. 1529, s. 197.</i> - istniało Mokre
11	Chelm <i>Wiz 1720, k. 5.</i>	Chelm A-Kopciowice (2 miejsc.)	<i>Wiz 1598, k. 211r.</i> Chelm i Imielin (por. Łędziny w 1720r.)
12	Bojszowy <i>Wiz 1720, k. 10.</i>	Bojszowy A-Świerczyniec B-Jedlina (3 miejsc.)	<i>Wiz 1598, k. 213r.</i> Bojszowy
13	Łąka <i>Wiz 1720, k. 58.</i>	Łąka (1 miejsc.)	Par. wzmiankowana w 1423r.

Lp.	Parafia	Miejscowości okręgu par. w 1720 r.	Miejscowości okręgu par. istniejące w XVI w. lub okręg par. oraz podstawa źródeł.
14	Bieruń <i>Wiz 1720, k. 32.</i>	Bieruń A-Cielmice B-Urbanowice C-Jaroszowice D-Bijasowice E-Kopań F-Jajosty G-Porąbka(?) (8 miejsc.)	<i>L. Ret. 1529, s. 102, 165, 294.</i> - istniały wtedy: Cielmice Urbanowice Jaroszowice
15	Tychy <i>Wiz 1720, k. 44.</i>	Tychy A-Paprocany (2 miejsc.)	<i>L. Ret. 1529, s. 197.</i> - istniały Paprocany lecz należały wówczas do Łędzin

Podobnie nie znamy okręgu kościelnego parafii Brzeźce. Okręg uposażeniowy tej parafii w 1720 r. tworzyły Kobielice i Wisła Wielka, które nie należały do okręgu parafialnego innego kościoła³⁸⁴. Kobielice płaciły plebanowi parafii Brzeźce meszne, zaś Wisła Wielka – stołowe, zatem z pewnością należały one do okręgu parafialnego Brzeźc³⁸⁵.

W wypadku dwóch przedstawionych powyżej parafii można uznać za wielce prawdopodobne, że okręgi uposażeniowe, lub ich znaczna część, tworzyły okręgi parafialne. Porównując okręgi parafialne i uposażeniowe wszystkich parafii dekanatu Pszczyna w 1720 r. można zauważyć, że w wypadku większości z nich okręgi pokrywają się (w dziewięciu na trzynaście parafii, czyli 70%)³⁸⁶.

Dość trudne jest określenie okręgu parafialnego w XVI w. Dla czterech parafii – Bojszowy, Chełm, Ćwiklice i Łędziny – podstawą jest zapis wizytacji z 1598 r.³⁸⁷ Dla pozostałych parafii okręg można określić analizując zapis wizytacji z 1720 r. – miejscowości okręgu parafialnego w 1720 r., o których wiemy z *Księgi uposażeń* z 1529 r., że wówczas istniały, mogły tworzyć w XVI w. okręg parafialny. Trzeba jednak zauważyć, że okręgi parafialne ule-

³⁸⁴ *Wiz 1720, k. 65.*

³⁸⁵ *Tamże, k. 66.*

³⁸⁶ *Tamże, k. 1-93.*

³⁸⁷ *Wiz 1598, k. 209v, 211r, 213r, 215r.*

gały zmianom, co miało miejsce w dekanacie Pszczyzna z pewnością między XVI a XVIII w. Dysponujemy tu tylko czterema przykładami parafii, dla których znamy okręgi kościelne w 1598 i 1720 r. Zmniejszony został w tym okresie okręg parafialny Chełma, do którego wchodził pierwotnie Imielin, w 1720 r. wieś ta należała do Łędzin, zaś Chełm obejmował tylko Kopciowice (Imielin położony jest na północ od Chełma w odległości około 4 kilometrów, zaś Kopciowice na południowy zachód w odległości niecałych 2 km³⁸⁸). Okręg parafialny Łędzin uległ znacznej zmianie – w 1598 r. tworzyły go Chełm, Paprocany i Urbanowice, położone na linii wschód-zachód w odległości do 6 kilometrów (w obu kierunkach) od parafii. W 1720 r. Chełm był samodzielną parafią, Paprocany należały do okręgu kościelnego Tychów zaś Urbanowice do okręgu parafii w Bieruniu³⁸⁹. W 1720 r. wsie okręgu parafialnego Łędzin położone były na wschód od tej parafii w odległości do 7 kilometrów³⁹⁰. Nie zmieniły się okręgi parafialne Ćwiklic i Bojszowów³⁹¹.

Istotnym zagadnieniem związanym z okręgami parafialnymi wydaje się być odległość i przeszkody naturalne pomiędzy miejscowościami okręgu a kościołem parafialnym. Średnia odległość do kościoła wynosiła w XVIII w. 3,3 kilometra. Położone najdalej od kościoła wsie to: w parafii Pszczyzna – Kobiór (około 9 km), w parafii Łędziny – Krasowy i Imielin (około 7 km), w parafii Mikołów – Gostyń i Piotrowice (około 7 km)³⁹².

Można by przypuszczać, że świątynie filialne powstawały między innymi w związku ze znaczną odległością miejscowości od kościoła parafialnego. Przykładem takiej sytuacji jest powstanie kaplicy w Orzeszu, należącym do parafii w Woszczycach, oddalonym od nich o 7 kilometrów. Jednakże pozostałe kaplice i kościoły filialne powstały w miejscowościach położonych w niewielkiej odległości od kościoła macierzystego – w Grzawie i Starej Wsi (odległość wynosi tutaj 2 km) oraz w Goczałkowicach i Górze (odległość od parafii wynosi około 4 km)³⁹³. Sytuacja ta jest trudna do wyjaśnienia i zdaje się jedynie wskazywać na niewielkie znaczenie dystansu między kościołem a miejscowościami okręgu parafialnego dla fundacji nowych świątyń.

Przeszkodę w dotarciu do świątyni mogły też stanowić rzeki. Było tak przypuszczalnie tylko w trzech wypadkach: Pszczynka oddzielała Międzyrzecze od

³⁸⁸ Por. mapa nr 2.

³⁸⁹ Wiz 1598, k. 208v, Wiz 1720, k. 5, 32, 44.

³⁹⁰ Por. mapa nr 2.

³⁹¹ Wiz 1598, k. 213r, 215r, Wiz 1720, k. 10, 28.

³⁹² Obliczenia na podstawie mapy nr 2.

³⁹³ Patrz mapa nr 2.

kościół w Miedznej i Mizerów od kościoła w Suszcu oraz Gostynia była na drodze z Cielmic do Bierunia. Ponadto przez trzy miejscowości z kościołem parafialnym przepływały rzeki: przez Pszczybę i Brzeźce – Pszczyńska a przez Bieruń – Mleczna. W parafii pszczyńskiej większość wsi okręgu parafialnego (oprócz Goczalkowic, w których zresztą był kościół filialny) położona była na północ od Pszczyńki. Inaczej było w Bieruniu i Brzeźcach, gdzie rzeki rozdzielały okręgi kościelne na równe części. Dość pewne wydaje się zatem, że w Pszczyńce, Bieruniu i Brzeźcach znajdowały się mosty. Trzeba też zauważyć, że miejscowości, w których znajdował się kościół parafialny nie zawsze były w centrum okręgu parafialnego – szczególnie ma to miejsce w wypadku Lędzin, Miedznej, Pszczyńki, Suszca i Woszczyc³⁹⁴.

Do powstania okręgów parafialnych na ziemiach polskich doszło dopiero z chwilą nasycenia kraju placówkami duszpasterskimi, co miało miejsce w okresie od XII do XIII w. Pojawia się w związku z tym pytanie, co stanowiło podstawę dla tworzących się okręgów parafialnych – z pewnością był to proces skomplikowany i zależny od wielu czynników. Wśród nich można wymienić organizację kasztelańską i stosunki własnościowe³⁹⁵.

Liber beneficiorum Długosza wymienia tylko jedną parafię dekanatu Pszczyńska – Lędziny, z wsiami, które miały należeć do okręgu parafialnego – Bieruniem, Bojszowami, Chełmem, Imielinem, Paprocanami i Urbanowicami³⁹⁶. W 1720 r. jedynie Urbanowice wchodziły w skład okręgu parafialnego Lędzin³⁹⁷. Około 1470-1480 r., z którego to okresu pochodzi dzieło Długosza, można przyjąć z dużym prawdopodobieństwem istnienie kościoła w Bojszowach, którego pleban wzmiankowany był w 1422 r. Również w Bieruniu i Chełmie prawdopodobnie były wtedy kościoły (być może – filialne Lędzin)³⁹⁸. Według Długosza właścicielem Chełma i Imielina był biskup krakowski, właścicielem Bierunia i Paprocan książe raciborski, Bojszowów – rodzina Bojszowskich, a Urbanowic – Jan Urbanowski. Lędziny – miejscowość z kościołem parafialnym – miały należeć do klasztoru w Staniątkach³⁹⁹. Zatem miejscowości okręgu parafialnego nie należały do jednego właściciela. Nie jest jednak możliwe formułowanie jakichkolwiek wniosków na podstawie tylko jednego przykładu. Protokół wizytacji z 1598 r. podaje jedynie patronów koś-

³⁹⁴ Tamże.

³⁹⁵ Wiśniewski, *Rozwój sieci*, s. 105.

³⁹⁶ LB, t. II, s. 226-227.

³⁹⁷ Wiz 1720, k. 39.

³⁹⁸ Por. rozdział III.

³⁹⁹ LB, t. II, s. 226-227.

ciołów, zatem nie jest możliwe poznanie stosunków własnościowych na terenie dekanatu Pszczyzna. W 1598 r. patronem większości kościołów był książę pszczyński (13 z 19 świątyń), między innymi pod jego patronatem pozostawały kościoły w Lędzinach i Bieruniu (zaś w okręgu parafialnym Bierunia znajdowały się Urbanowice)⁴⁰⁰. Dziedzicami i patronami kościoła w Bojszowach była nadal rodzina Bojszowskich (*Georgius, Joannus, Venceslaus Boiszowski de armis Biberstain*)⁴⁰¹, Chełm zaś pozostawał własnością biskupów krakowskich⁴⁰². Nadto w Woszczycach patronami byli Woszczycy, w Ćwiklicach Baltazar Porębski, w Górze – dziedzic Jan Górski a w Mokrem – dziedzic Rheiberg⁴⁰³. Dość ciekawe jest usytuowanie tych sześciu świątyń na obrzeżach dekanatu – Mokre i Woszczyce położone są na północnym zachodzie, a Bojszowy, Chełm, Ćwiklice i Góra na południowym wschodzie dekanatu. Równocześnie, za wyjątkiem Woszczyc, były to świątynie o małych okręgach parafialnych⁴⁰⁴. Być może powstanie kaplicy w Górze można łączyć z prawami własności, gdyż patronem kościoła parafialnego w Miedznej był książę pszczyński, zaś dziedzicem Góry Jan Górski. Niemniej jednak brak danych na temat właścicieli poszczególnych miejscowości dekanatu uniemożliwia bliższe określenie związku między powstawaniem okręgów parafialnych a sytuacją własnościową.

UWAGI KOŃCOWE

Dekanat pszczyński ze względu na swoje prowincjonalne położenie w stosunku do Krakowa – stolicy diecezji – i przynależność dzielnicową do Śląska znacznie wyróżniał się spośród innych jednostek administracji kościelnej. Specyfiką tego terenu było także dość późne osadnictwo, co oczywiście odbiło się na postępach i zagęszczeniu sieci parafialnej.

⁴⁰⁰ Wiz 1598, k. 208r-217v. Książę pszczyński miał prawa patronatu w następujących świątyniach: Bieruń, Brzeźce, Goczałkowice, Lędziny, Łąka, Miedzna, Mikołów, Pszczyzna, Suszec, Stara Wieś, Studzionka, Tychy, Wisła Mała.

⁴⁰¹ Tamże, k. 211v.

⁴⁰² F. M a r o ń, *Dekrety wizytacyjne do protokołów wizytacyjnych z r. 1598 – materiały źródłowe do dziejów Kościoła w obecnej diecezji katowickiej*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne”, 5(1972), s. 273.

⁴⁰³ Wiz 1598, k. 214r, 215v, 217r.

⁴⁰⁴ Patrz mapa nr 6.

Na podstawie przeprowadzonych przez nas badań stwierdzamy, że podobnie, jak na innych zbadanych dotychczas terenach diecezji krakowskiej⁴⁰⁵, również i w dekanacie pszczyńskim sieć parafialna uformowała się zasadniczo w okresie średniowiecza. W czasach nowożytnych doszło jedynie do powstania kościołów filialnych oraz kaplic, które uzupełniły istniejącą sieć parafii.

Kształtowanie się sieci parafialnej w dekanacie pszczyńskim przebiegało jednak dość specyficznie. Proces ten bowiem na innych przebadanych terenach w zasadniczych zrębach dokonał się już przed 1325 r.⁴⁰⁶, zaś w dekanacie pszczyńskim wynosił on w tym czasie nieco ponad połowę stanu z XVI w. Przed 1325 r. powstało mianowicie dziesięć parafii, co stanowiło 53% parafii powstałych do końca XVI w. Równocześnie warto zauważyć, że spośród tych dziesięciu parafii prawdopodobnie trzy – Pszczyna, Mikołów i Łędziny – powstały w końcu XII w., zaś pozostałe siedem w XIII w.

Druga grupa, czyli dziewięć parafii powstałych między 1326 a 1598 r., stanowi 47% wszystkich parafii. Można przyjąć, że parafie te powstały między drugą połową XIV w. a pierwszą połową XV w. Później powstały natomiast dwie kaplice – w Pszczynie i Łędzinach, wzmiankowane po raz pierwszy dopiero w XVI w.

W ostatnim, interesującym nas okresie, tzn. w latach 1588-1795 nie powstał żaden nowy kościół parafialny. Wówczas wybudowano jedynie dwa kościoły filialne – w Grzawie i Orzeszu oraz trzy kaplice – w Mikołowie (św. Mikołaja i św. Anny) i Bieruniu. Tych pięć nowych świątyń stanowi 19% wszystkich obiektów sakralnych dekanatu.

Podsumowując powyższe wyniki można zauważyć, że wśród parafii dekanatu prawie połowa z nich powstała w XII i XIII w., a druga połowa w XIV i XV w. Natężenie powstawania parafii było zatem dość równomierne, choć trudno dokładnie przeanalizować każde stulecie wobec braku źródeł wskazujących bezpośrednio czas erekcji kościołów. Spisy świętopietrza z lat 1328-1374 wymieniają jedną nowopowstałą parafię w Mokrem, czyli w ciągu prawie pięćdziesięciu lat powstała tylko jedna parafia, zaś na terenie dekanatu przypada średnio powstawanie nowej parafii co dwadzieścia lat. Zatem erekcje parafii nie odbywały się prawdopodobnie równomiernie.

Warto również zwrócić uwagę na rejony, w których powstawały kościoły w poszczególnych okresach. Dziesięć najstarszych parafii skupionych jest głównie w południowej części dekanatu, na północy powstały tylko dwie parafie, przy czym zauważyć trzeba, że były to dwie spośród trzech najstarszych parafii

⁴⁰⁵ Wiśniewski, *Rozwój sieci*, s. 109.

⁴⁰⁶ Tamże. Niektóre dekanaty, jak Książnice, miały 87% stanu parafii z XV w.

dekanatu. Takie usytuowanie kościołów wytłumaczyć można tym, że pozostałe obszary pokryte były w znacznej mierze lasami. Powstałe w okresie późniejszym świątynie uzupełniły terytorialnie istniejącą sieć kościelną. Jedynie w centralnej części dekanatu pozostała pewna przestrzeń pozbawiona ośrodków kościelnych, gdyż pokryta była nadal lasami. Świątynie powstające w ciągu XVII i XVIII stulecia znajdowały się głównie w miastach, gdzie istniały już kościoły parafialne. Jedynie dwie kaplice powstały w miejscowościach nie posiadających do tej pory kościołów – w Grzawie i Orzeszu.

Dość ciekawa wydaje się też kwestia utraty praw parafialnych. Zjawisko to wystąpiło w wypadku trzech parafii – Goczałkowic, Góry i Starej Wsi, które powstały w drugiej połowie XIV bądź w początkach XV w. Kościół w Starej Wsi mógł od początku swego istnienia być filią Pszczyny, gdyż tylko pierwszy przekaz nie określa tej świątyni jako filii. Kościół w Górze stał się filią parafii Miedzna przed 1598 r., natomiast kościół w Goczałkowicach filią Pszczyny dopiero między 1619 a 1665 r.

Powstawanie poszczególnych parafii było wynikiem świadomej działalności określonych ludzi. Wydaje się, że początkowo osobą decydującą o powstaniu kościołów był władca. Dopiero w okresie późniejszym (od początku XII w.) zaznacza się na tym polu żywsza działalność rycerstwa⁴⁰⁷. Ustalenie osoby fundatora w wypadku parafii dekanatu Pszczyna nie jest możliwe. Wydaje się jednak, że pomimo braku informacji na ten temat, możemy próbować ustalić, do jakiej grupy społecznej należeli owi fundatorzy. Umożliwi to ustalenie sił społecznych, które były odpowiedzialne za powstawanie kościołów na terenie dekanatu Pszczyna. Czynnikiem umożliwiającym rozważania na ten temat jest sprawa patronatu. Jak wiadomo, prawo patronatu należało do fundatora kościoła i było najczęściej przekazywane jego spadkobiercom. W większości przypadków patronat znany jest nam dopiero z końca XVI w. Musimy się zatem liczyć z możliwością zmian, choć wydaje się, że dokonywały się one w ramach tych samych grup społecznych. W wypadku zdecydowanej większości, czyli 68% patronem kościołów był książę pszczyński. Pewną przewagę wśród świątyń z patronatem książęcym mają te, które powstały przed 1325 r. – stanowią one 62%. Pozostałe kościoły, ufundowane prawdopodobnie przez księcia, powstałe między 1326 a 1598 r. stanowią 38%. Patronat szlachecki, stanowiący 31% ogółu, nieznacznie dominował wśród „młodszych” kościołów – wynosił w tym wypadku 60%, wśród starszych fundacji zaś 40%. Tylko w odniesieniu do jednej parafii, w Chełmie, patronat był biskupi, co stanowi 5% ogółu.

⁴⁰⁷ S z a f r a n, dz. cyt., s. 58; W i ś n i o w s k i, *Rozwój sieci*, s. 112.

Interesującym elementem, pomagającym niekiedy w dacie kościoła jest również wezwanie kościoła. Najczęściej występującymi wezwaniami były patrocina: Wszystkich świętych, św. Klemensa, św. Jadwigi, św. Anny oraz maryjne (Narodzenia NMP i Wniebowzięcia NMP), które wystąpiły dwukrotnie. Pozostałe wezwania kościołów występowały pojedynczo. Na terenie dekanatu Pszczyzna znajduje potwierdzenie kilka poglądów znajdujących się w literaturze. Wezwanie św. Mikołaja związane jest z osadami, przez które przebiegają drogi handlowe⁴⁰⁸, co ma miejsce w wypadku miejscowości Mikołów. W literaturze zwrócono także uwagę na analogie między patrociniem św. Jana Chrzciciela a kościołami wzniesionymi na brzegach zbiorników wodnych⁴⁰⁹. Pogląd ten znajduje potwierdzenie w dekanacie pszczyńskim, gdzie kościół pod tym wezwaniem znajduje się w Bojszowach, położonych nad Gostynią. Na naszym terenie wystąpiło również wezwanie św. Wojciecha uważane za stare patrociniem⁴¹⁰. Przynajmniej od 1266 r. nosił je kościół w Mikołowie, jeden z najstarszych w dekanacie. Nie znajdują potwierdzenia jednakże inne poglądy pojawiające się w literaturze, między innymi uznawanie za charakterystyczne dla diecezji krakowskiej wezwań św. Idziego i św. Floriana⁴¹¹, które nie pojawiły się w dekanacie pszczyńskim.

W pracy zwrócono również uwagę na przebieg reformacji i odrodzenia katolickiego na terenie dekanatu. Można stwierdzić, że mimo długotrwałego przejścia kościołów przez protestanckich duchownych, jak i przejścia na protestantyzm księcia pszczyńskiego, to wyznanie nie przyniosło żadnych trwałych zmian w sieci parafialnej dekanatu. Katolickie parafie zostały zajęte przez protestantów po 1568 r. i funkcjonowały w ramach tej formacji najdłużej do 1654 r., zaś później wróciły w ręce katolickich plebanów. Pomimo silnych wpływów reformacji, w ciągu XVII w. powstały w dekanacie pszczyńskim nowe świątynie.

Wiele zagadnień związanych z rozwojem sieci parafialnej, zwłaszcza w średniowieczu, ale i w czasach nowożytnych, pozostanie nie rozstrzygnięte. Nie znamy pierwotnych okręgów parafialnych, stosunków własnościowych w poszczególnych parafiach, zaś datacja kościołów jest bardzo przybliżona. Przyczyną tego jest fragmentaryczna podstawa źródłowa pracy, wynikająca przypuszczalnie z położenia dekanatu na krańcach diecezji a w niektórych okresach również poza granicami Rzeczypospolitej.

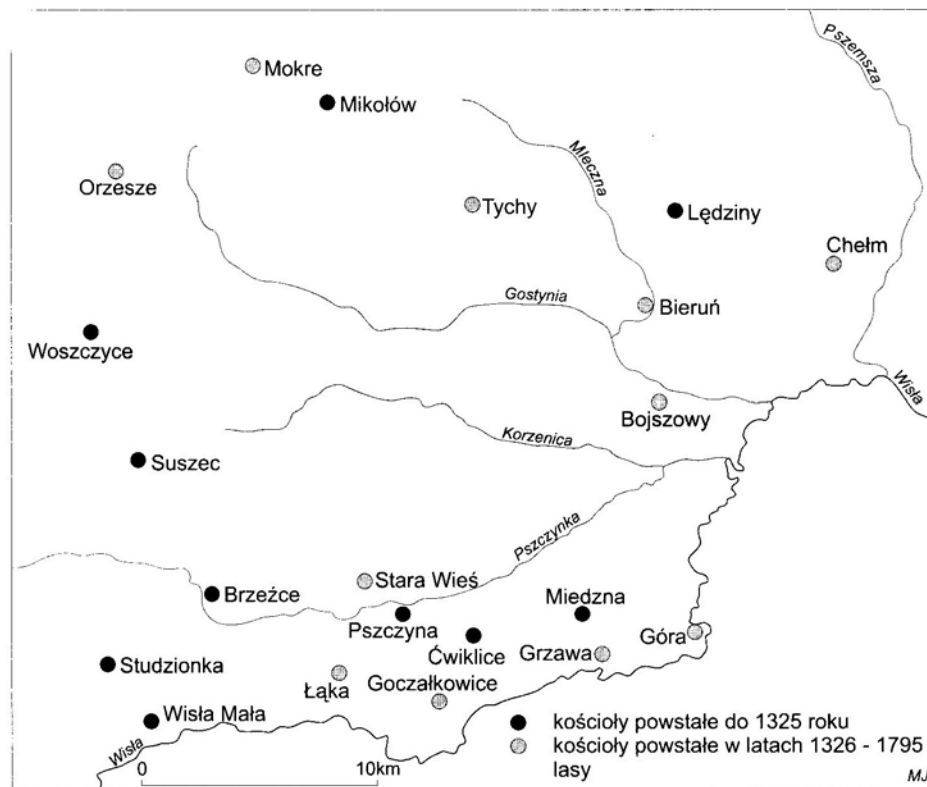
⁴⁰⁸ J o p, dz. cyt., s. 155n; K u m o r, *Powstanie*, s. 459; W i ś n i o w s k i, *Rozwój sieci*, s. 114.

⁴⁰⁹ K u m o r, *Powstanie*, s. 446.

⁴¹⁰ Tamże, s. 457.

⁴¹¹ Tamże, s. 456.

KOŚCIOŁY W DEKANACIE PSZCZYNA DO 1795 ROKU

THE DEVELOPMENT OF THE PAROCHIAL NETWORK
IN THE PSZCZYNA DECANATE TILL THE END OF THE 18TH C.

S u m m a r y

The paper seeks to show the parochial network in the Pszczyzna decanate till 1795. Primarily the Pszczyzna decanate belonged to Little Poland, then from 1178 it was part of Silesia. In the church organization the Pszczyzna decanate belonged to the Kraków diocese, whereas within the framework of the latter to the Kraków archdecanate. The Pszczyzna decanate was established in 1350; it was separated from the northern part of the Oświęcim decanate and made up of 8 parishes. Later yet three parishes were included in the decanate, the parishes which originally belonged to the Oświęcim and Sławków decanates. Then in the period from 1326 to 1598 9 new parishes and 2 chapels were erected, and in the period of 1599-1795 five new temples were built.

No foundation or erection document has been preserved as regards the churches of the Pszczyzna decanate. The principal material that is at our disposal is the cross-sectional sources: the papal tithes and Peter's pence of the 14th c., the book of endowments of 1529, the book of contributions of 16th c. and visitations protocols of 1598, 1619, 1665 and 1720. Due to scarce sources it is necessary to use a special method of dating the temples, a method utilizing direct sources, such as: the size of parochial districts, a church's invocation, the relationships between tithes and property, the kind and size of benefices, patronage, the situation of settlements and analysis of Peter's pence fees.

On the basis of our studies on the origins of the parish we may state that in the Pszczyzna decanate the parochial network was principally formed in the Middle Ages. Before 1325 ten parishes were founded, the number made 53 per cent of the total number of the parish and 39 per cent of all temples in the 18th c. (three parishes: Pszczyzna, Mikołów and Łędziny are likely to have been founded as early as the end of the 12th c.). Nine parishes which were founded between 1326 and 1598 make 47 per cent of all the parishes and 42 per cent of all the parishes in 1795. In the years 1588-1795 only two filial churches were built and three chapels; this makes 19 per cent of all the sacred buildings in the decanate. Three churches lost their parochial rights.

Summing up the above numbers we may note that among the parishes of the decanate about half of them were founded in the 12th and 13th c., and the second half in the 14th and 15th c. It is worth noting the regions in which churches were built in particular periods. The ten oldest parishes are concentrated in the southern part of the decanate; in the north only two parishes were founded. It should be noted that these were two of the three oldest parishes of the decanate. The location of the churches may have resulted from the fact that the remaining areas were to a large extent covered with woods. The temples which were built in a later period, and they supplemented the existent parochial network in terms of their territory. It is only in the central part of the decanate that a certain territory was created which lacked church centres, for the area was covered with forests. The temples built during the 17th and 18th c. were located mainly in towns, where parochial churches had already existed.

In the case of a decided majority of parishes (65%) the Pszczyzna prince was a patron of the churches, the nobility patronage constituted 30 per cent of the total, and only in one parish there was a bishop, which makes 5 per cent of the total.

An interesting element which helps to date a church is its invocation. The most often invocations were the following: All Saints, St. Clement, St. Hedwig, and St. Ann. Other invocations occurred only individually. In the territory of the Pszczyzna decanate some views found in the

literature have been confirmed. Thus the invocation to St. Nicholas is connected with the settlements through which trade routes run, as in the case of Mikołów. It has also been pinpointed in the literature that there is an analogy between the invocation to St. John the Baptist and the churches built on the banks of large water reservoirs. This view is confirmed in the Pszczyna decanate where the church with this invocation is found in Bojszowy on the Gostynia. Other views, however, which appear in the literature have not been confirmed, among other things, that the invocations to St. Idzi and St. Florian are typical of the Kraków diocese, the invocation which do not appear in the Pszczyna decanate. One should be careful when using invocations to date the origins of a parish, for we lack up to now a more profound study on invocation and the cult of saints.

Many questions connected with the development of the parochial network, especially in the Middle Ages, but also in modern times, must remain undecided. We do not know the primary parochial districts, property relationships in particular parishes, and the dating of the churches is only approximate. The reason for this is the scarcity of sources, presumably resulting from the location of the decanate at the outskirts of the decanate, and in some periods beyond the borders of the Polish Republic.

Translated by Jan Klos